

Univerzita Palackého v Olomouci
Cyriľometodějská teologická fakulta

Katedra křesťanské sociální práce

Sociální a humanitární práce

Matouš Pírek

Stárnutí v kontextu modernity a související problém

autonomie ve stáří

Bakalářská práce

vedoucí práce: Mgr. Vladislava Závorská

2011

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně a že jsem všechny použité
informační zdroje uvedl v seznamu literatury.

.....

(podpis autora)

Dovoluji si touto cestou poděkovat vedoucí práce Mgr. Vladislavě Závrské za příkladné vedení bakalářské práce, za její pomoc, ochotu a velikou trpělivost.

OBSAH

ÚVOD	7
I. TEORETICKÁ ČÁST	8
1 ZNAKY MODERNITY	8
1.1 Tekutá modernita Zygmunta Baumana	8
1.1.1 Tekutost jako metafora modernizačního procesu	8
1.1.2 Úsilí o emancipaci	8
1.1.3 Trvalost jako pasivum.....	9
1.1.4 Konzumace a zbavování se nepotřebného	9
1.2 Reflexivní modernita Anthonyho Giddense	10
1.2.1 Opuštění tradičních typů sociálního řádu.....	10
1.2.2 Míra znalostí neodpovídající kontrole našich životů	11
1.2.3 Význam důvěry v modernitě.....	11
1.2.4 Propojenost sociálních vazeb a abstraktních systémů.....	12
1.3 Riziková společnost Ulricha Becka	13
1.3.1 Společnost rizika.....	13
1.3.2 Individualizace sociálních rizik	13
1.3.3 Společenské instituce – konzervátory neexistujících sociálních skutečností	14
1.4 Shrnutí nastíněných koncepcí moderní společnosti	15
1.5 Současnost jako doba moderní i postmoderní	16
2 STÁŘÍ A STÁRNUTÍ	17
2.1 Stáří a stárnutí v kontextu moderní společnosti	17
2.2 Nejasná definice stárnutí	19
2.3 Stárnutí v kontextu některých fyziologických změn	19
2.4 Strategie vyrovnávání se s vlastním stářím	21
3 OSOBNÍ AUTONOMIE	22

3.1	Teoretické vymezení pojmu osobní autonomie.....	22
3.2	Otázka osobní autonomie v sociologii.....	22
3.3	Autonomie ve vnímání seniorů.....	23
3.3.1	Autonomie seniorů ve významu fyzické soběstačnosti	24
3.3.2	Autonomie seniorů ve významu finanční soběstačnosti	25
3.3.3	Autonomie seniorů ve významu samostatného rozhodování.....	26
3.3.4	Autonomie seniorů ve vnímání sociální pomoci a podpory.....	26
3.3.5	Sociální služby a podpora autonomie seniorů.....	27
4	DOMOV SENIORŮ POHODA CHVÁLKOVICE, PŘÍSPĚVKOVÁ ORGANIZACE – SLUŽBA CHRÁNĚNÉ BYDLENÍ.....	30
II.	EMPIRICKÁ ČÁST	32
5	CÍL VÝZKUMU	32
6	POUŽITÉ METODY A PRŮBĚH VÝZKUMU	32
6.1	Kvalitativní výzkum	32
6.2	Nestrukturované interview.....	32
6.3	Průběh výzkumného šetření.....	33
6.3.1	Příprava před vstupem do terénu	33
6.3.2	Průběh rozhovorů.....	33
6.4	Charakteristika výzkumného vzorku	34
7	ANALÝZA ZÍSKANÝCH DAT.....	36
7.1	Respondent 1:	37
7.2	Respondent 2:	38
7.3	Respondent 3.....	40
7.4	Respondent 4.....	41
7.5	Respondent 5.....	43
7.6	Shrnutí získaných dat	44

8	INTERPRETACE ZÍSKANÝCH DAT	46
	ZÁVĚR.....	48
	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A ZDROJŮ:	49

ÚVOD

„Mladí zůstáváme, dokud nám budoucnost připadá zajímavější než minulost.“

(památní kámen v Olomouci – Chválkovicích, J. Žáček)

Moderní doba přináší do života člověka množství zásadních změn. Ve své práci se snažím poukázat zejména na ty, které se přímo dotýkají života našich starších spoluobčanů. Naše populace stárne a mění se i přístup ke stáří a stárnutí. Starý člověk ztrácí svá původní privilegia a všeobecnou vážnost. Na druhou stranu mu vědecký pokrok mnohdy umožňuje dožít se vysokého věku při zachování dobrého zdraví. Svůj potenciál se snaží uplatnit podobně jako mladá generace, ale naráží na řadu znevýhodňujících společenských konstrukcí. To, co nelze vyvrátit, je fakt, že se stářím se u člověka zvyšuje i četnost zdravotních obtíží, kterým musí čelit. Pomoci v jeho poslední fázi života se mu povětšinou dostává tam, kde se i narodil – ve veřejných institucích. Rodina, jako nejpřirozenější zdroj opory, tuto úlohu zastává podstatně méně často. Příčinu můžeme vidět v rozpadajících se křehkých vztazích nebo nedostatečné podpoře ve veřejném sektoru. Výrazným rysem doby moderní je proces individualizace. Jako negativní důsledek tohoto procesu můžeme vidět individualizaci rizik, které je možné řešit pouze ve veřejném sektoru. Úzce s tím souvisí problém vzájemné solidarity ve společnosti. Její nedostatek se projeví na těch nejzranitelnějších skupinách, mezi které můžeme řadit i některé seniory. Na proces individualizace nelze nahlížet jenom v jeho negativních aspektech. Hnací motorem tohoto procesu je také touha jedince po osobní svobodě a nezávislosti, která je zakořeněna v obecném povědomí západní společnosti. Zůstat nezávislý, to je také tím, o co se různým způsobem snaží i senioři. Cílem teoretické části této práce není pouze popsat proces stárnutí v kontextu moderní doby. Výše zmíněné má vytvořit teoretické pozadí k tomu, abychom se dále mohli zabývat problémem autonomie seniorů a podmínkami, které ji umožňují, nebo naopak vylučují. Zachování autonomie u seniorů je přirozeně velkým tématem pro sociální práci a zároveň je jedním z určujících trendů při poskytování sociálních služeb. Neodmyslitelnou oporou při zpracování tohoto tématu mi byla publikace Dany Sýkorové (2007) a také sborník textů, který editovala stejná autorka a Oldřich Chytil (2004). Ke zpracování tématu stáří a stárnutí mi byly rovněž velkým přínosem publikace Lucie Vidovičové (2008) a Heleny Haškovcové (2010).

I. TEORETICKÁ ČÁST

1 Znaky modernity

V úvodní části vymezím přístupy k moderní době tří významných sociologických autorů. Na závěr této části se pokusím shrnout znaky moderní společnosti vycházející z nastíněných koncepcí.

1.1 Tekutá modernita Zygmunta Baumana

1.1.1 Tekutost jako metafora modernizačního procesu

Tekutost je vlastnost kapalin a díky ní může docházet k jejich neustálému přelévání z místa na místo, prosakování atd. Kapalina jako látka je nestálá a pohyblivá. Tyto vlastnosti kapalin Bauman (2002) dále podrobeně popisuje a metaforicky přirovnává k současnému stádiu modernity. Nejdříve však muselo dojít k roztavení pevných těles, aby došlo ke kýžené změně jejich skupenství. Těmito pevnými tělesy Bauman rozumí všechno to, „co bránilo v pohybu a omezovalo podnikání“ (Bauman, 2002, str. 13). Důsledkem byl odstup od původních etických principů a vymanění se z tradičních a rodinných vazeb. Na jejich místo měl nastoupit nový racionální řád, který byl zaštitěn veřejnými institucemi a nástroji státní politiky. V současnosti ale dochází k úplně opačnému procesu, kdy soukromá sféra kolonizuje sféru veřejnou. Charakterizující pro tento proces je požadavek flexibility a oproštění se od všeho, co omezuje výběr a svobodu jednání. Nynější nový řád je definován především ekonomickými zájmy a díky jeho neuchopitelnosti zde jen obtížně fungují původní politické a morální páky. Tavící solí nové lehkosti a tekutosti moci se staly rozpadající se dočasné a křehké lidské svazky a sítě.

1.1.2 Úsilí o emancipaci

Touha po osvobození je člověku vrozená a provází jej napříč celými dějinami. Volnost pohybu a odstranění zábran, které nám tento pohyb znemožňují, zároveň musí podléhat určité normativní kontrole. Tak jak zmiňuje Bauman (2002), osvobodit se nelze jinak než podřízením se společnosti a přijetím jejích regulativů. Naopak opuštění těchto norem vnáší do člověka strach a nerozhodnost, které můžou přerůst do jeho úplné nečinnosti. Při narušení této rovnováhy dochází k omezení skutečných možností „jedince de facto“ oproti proklamovaným možnostem „jedince de jure“ (Bauman, 2002,

str. 68). Současná praxe správy veřejného prostoru potvrzuje účelnost takového teoretického vymezení. Jedinec postupně ztrácí dřívější garantovanou podporu veřejných institucí a zároveň ztrácí zájem se na jejich fungování podílet. Nabízí se proto závažná otázka, zda mu takovéto celospolečenské nastavení dává dostatečný prostor a ochranu v jeho seberealizaci. Obrana veřejné sféry dnes vyžaduje nové a alternativní přístupy a zároveň participujícího, aktivního jedince.

1.1.3 Trvalost jako pasivum

V období těžké modernosti existovalo úzké spojení mezi kapitálem a pracovní silou. Fungování takového svazku Bauman ukazuje na příkladu Fordovy továrny. Obvykle se jednalo o zaměstnání na celý život, dělník byl ke své práci nerozlučitelně připoután. Nejen pracovní svazek, stejně i manželské svazky byly definitivní a upoutané na jedno místo. Jako současný příklad podniku Bauman uvádí Microsoft. Šance, že bude pro zaměstnance jedinou cílovou stanicí, je minimální a případný přechod do jiného zaměstnání je brán jako přirozený. Mění se i vztah mezi časem a prostorem vzhledem ke skutečnosti, že se můžeme ve stejné době vyskytovat na více místech zároveň. Kapitál pak cestuje nalahko a vnímání plynutí času se mění na slet několika okamžiků. V takovém prostředí se nejsnáze prosadí ten nejrychlejší a nejprizpůsobivější. Vítězí ti nejméně spoutaní a závislí, kterým se otvírá široká síť možností. Okamžitost je jedinou jistotou ve chvíli, kdy všechno dlouhodobé je zároveň velmi nejisté. Má-li dojít k uspokojení lidských potřeb, jediným racionálním východiskem je uspokojit je tak rychle, jak jen to jde. Odpovědnost za své chování se v éře krátkodobosti vytrácí. V tomto směru došlo k přetržení kontinuity předávaných zvyků a tradiční morálky. Mladí lidé, obraz své doby, odvrací pohledy od minulosti a zároveň přichází o víru v budoucnost.

1.1.4 Konzumace a zbavování se nepotřebného

Současný člověk je obklopen nekonečnou spoustou lákadel, která ho svádí k tomu, aby je získal. Svě šance může navýšit nakupováním dalších a dalších prostředků. Podle Baumana (tamtéž) lidé nakupují kvůli celé škále věcí: nejúčinnějším práškům, potravinám, vytváření své image, novým přátelům, svým blízkým, ale také abychom se blízkých zbavili nebo skončili to, co už nás dále neuspokojuje. Nenakupujeme jen proto, abychom uspokojili naše potřeby tak, jak tomu bylo dříve. Potřebu a touhu dnes nahradilo okamžité přání, „které dovádí osvobození principu slasti

do konce“ (Bauman, 2002, str. 121). V čem se zásadně liší role výrobce od role konzumenta, je absence limitujících norem u konzumace. Proces mizení hranic mezi tím, co a kolik lze konzumovat, přesahuje i do lidských vztahů. Ty se stávají účelovějšími a krátkodobějšími. Rozpadající se křehké mezilidské vztahy a přílišná soutěživost za sebou zanechávají množství obětí. Jsou to především lidé s omezeným množstvím zdrojů, chudí a nezaopatření. Závazky typu „dokud nás smrt nerozdělí“ se mění v kontrakty typu „dokud uspokojení trvá“, které jsou dočasné a prchavé z podstaty“ (Bauman 2002, str. 259). Vztahy se stávají spotřebním zbožím a přestávají být tím, co je třeba vytvářet, čemu je třeba se obětovat.

1.2 Reflexivní modernita Anthonyho Giddense

1.2.1 Opuštění tradičních typů sociálního řádu

Diskontinuity, které odlišují moderní sociální instituce od tradičních sociálních řádů, vymezuje Giddens (1998) v několika rysech. Prvním z nich je rytmus změny. Zdůrazňuje především rychlost změn, která je nesrovnatelná v porovnání s předchozími předmoderními systémy. Druhým je rozsah změn, kdy díky nebývalému propojení různých částí světa dochází k prolínání procesů sociální přeměny. Třetím je svébytná povaha moderních institucí. Zde dává jako příklad vznik národního státu, komodifikaci výrobků a námezdní práce nebo moderní městská osídlení. Tyto základní rysy dále rozvádí a vyzdvihuje to, co mají společné, a sice oddělení času a prostoru. Tradiční způsoby sociálních činností jsou vyvazovány ze své závislosti na místě, zatímco dynamika modernity spočívá v jejich opětovném reflexivním uspořádání. V tomto kontextu se i lidské jednání odehrává až na základě stálých vstupů vědění. Giddens (tamtéž) zmiňuje dva typy vyvazujících mechanismů. První spojuje s tvorbou symbolických znaků a druhý s ustavením expertních systémů. Jako příklad symbolického znaku uvádí Giddens peníze. Přestože je možné platit mincemi či bankovkami, převážná míra finančních transakcí tuto formu nemá. Transakce mohou probíhat napříč prostorem i časem. Vznikají tak nejrůznější závazky v situacích, kdy okamžitá výměna produktů není možná. Jednotícím principem všech vyvazujících znaků je to, že spočívají na důvěře. Důvěřováno není jednotlivci, ale abstraktním systémům, které transakce umožňují. Podobně je tomu i v případě expertních systémů. Jako příklad Giddens uvádí řidiče auta. O výrobě auta, jeho součástech, stavu silnic nebo fungování semaforů mu stačí znát minimum. Svou důvěru vkládá v expertní

vědění, přestože jeho technické znalosti mohou být mizivé. Důvěra je předpokladem fungování moderního člověka, který pozbyl původních jistot. „Jsme vrženi do světa, který je plně ustaven pomocí reflexivně utvářeného vědění a ve kterém si současně nikdy nemůžeme být jisti tím, že kterýkoli z prvků tohoto vědění nebude revidován.“ (Giddens, 1998, str. 41)

1.2.2 Míra znalostí neodpovídající kontrole našich životů

Nejdříve tradiční představy a dogmata nahradila racionální tvrzení, která se zdála být ověřitelná a tedy jistější. Navzdory původním představám se expertní vědění zdrojem jistoty stát nemůže. Tuto situaci Giddens vysvětluje reflexivním charakterem modernity. Zkoumání sociálního světa je samo o sobě zdrojem jeho proměnlivého charakteru. Jednání jedince přímo nepodléhá východiskům expertního vědění, ale je výsledkem zpracování těchto informací. Proto nemůže dojít ke zpevnění vztahu mezi expertním věděním a věděním, které při své činnosti využívají laici. Giddens to vysvětluje na příkladu člověka, který vstupuje do manželství. Ještě než do něj vstoupí, má přibližné znalosti o míře sňatečnosti a rozvodovosti rodiny. Ví o měnící se úloze partnera, majetkovém uspořádání či sexuální morálce. Osvojené vědomosti teprve vstupují do procesu dalších změn, které jsou obohaceny o vlastní reflexivní informaci. V nastalé situaci nikdo nemůže být expertem na všechno. Každý jsme laikem a na každého je přenášena stále větší míra zodpovědnosti. Nedostatek kontroly nad vlastním životem se stává společnou úzkostí moderního člověka.

1.2.3 Význam důvěry v modernitě

Otázka důvěry je v Giddensově pojetí moderní společnosti důležitá z mnoha důvodů, z nichž některé byly naznačeny v předchozí podkapitole. Nepřítomnost času a prostoru člověka staví do situací, které si jeho důvěru přímo podmiňují. Stejně tak nikdo z nás nemá dostatek kompetencí k tomu, aby plně porozuměl fungování věcí, které ho denně obklopují. Giddens zmiňuje kupříkladu důvěru v dopravní prostředek nebo podrobení se lékařskému zákroku. Z abstraktních systémů obsažených v moderních institucích už není možné se vyvázat. V tom je rozdíl oproti předmoderní době. Jsme přehlčeni informacemi a naše jméno vedeno v nespočtu registrů. Také rizika a hrozby, jako jsou nukleární války, ekologické katastrofy, se nějakým způsobem dotýkají každého z nás. Dobu předmoderní obecně charakterizuje lokalizovaná důvěra, zatímco moderní kultury důvěřují ve vyvázané abstraktní systémy. Původním prostředím důvěry

byly zejména příbuzenské vztahy, místní komunita, náboženské rituály a tradice. V době moderní byly nahrazeny vztahy osobního přátelství, abstraktními systémy či kontrafaktuálním myšlením orientovaným na budoucnost. Potenciální ohrožení mělo v době předmoderní jiný charakter a zdaleka nebylo takového rozsahu. To ale neznamená, že by snad tradiční prostředí bylo oproštěno od úzkostí a všelijakých nejistot. Tradice spojená s rutinou byla významná tím, že udržovala důvěru v kontinuitu minulosti, současnosti a budoucnosti.

1.2.4 Propojenost sociálních vazeb a abstraktních systémů

Důvěra v abstraktní systémy je zároveň podmínkou jejich fungování. Principy tohoto fungování jsou neosobní a postrádají intimitu typickou pro vztahy osobní důvěry. Giddens vykresluje neobyčejnou proměnu významu přátelství mezi lidmi. V předmoderních společnostech bylo přátelství zavazujícím principem lidských pospolitostí. Opakem přítele byl nepřítel nebo také cizinec. Přátelství se zároveň spojovalo se ctí. Byla to čest, která byla v sázce, pokud bylo třeba prosadit své zájmy nebo se bránit nepříteli. To přirozeně neznamená, že by v době předmoderní neexistovala přátelství daná čistě osobní loajalitou. Změnu lze spíše pozorovat v jednostranně vymezeném vztahu přítel versus nepřítel. Nynějším opakem přítele je spíše známý, kolega nebo někdo, koho neznám. Skutečný přítel je dnes někým, od koho mohu vždy očekávat pomoc a podporu. Takováto transformace přátelství umožňuje pojmout za přítele i někoho, kdo by dříve býval jen cizincem či nepřitelem. Institucionalizované nebo odformalizované zákony cti a důvěry poskytují podle Giddense pouze potencionální a ne vždy skutečné rámce důvěry. Giddens se zároveň pokouší vyvrátit tvrzení, že v důsledku rozšíření abstraktních systémů dochází k pohlcování osobního života ve prospěch neosobně organizovaných systémů. Tyto systémy podle Giddense v souvislosti s globalizací umožňují propojení intimního s tím, co bylo dříve vzdálené. Krom reflexe nových rizik, kterou abstraktní systémy přinášejí, se otevírají možnosti navázání nových vazeb založených na osobní důvěře. Budování těchto vztahů doslova vyžaduje „otevření se jednotlivce druhému“ (Giddens, 1998, str. 110).

1.3 Riziková společnost Ulricha Becka

1.3.1 Společnost rizika

Podle Becka (2004) se nacházíme ve společnosti, která se postupně vymyká z kontur industriálního období. Dodává, že postindustriální společnost nevzniká jako důsledek revolučních aktů, ale na základě destabilizujících účinků, které v sobě zahrnovala společnost industriální. Uplatňované způsoby produkce bohatství vnesly do života moderní společnosti množství rizik. Jednotlivá rizika Beck shrnuje v oblastech potencionálních hrozeb, které se týkají ekologických katastrof, individualizace společnosti a nedostatku politické schopnosti konat ve veřejném prostoru. Umocňujícím rizikem společným pro všechny tyto oblasti je jejich globální propojenost. Díky této propojenosti, která umožňuje i šíření vědeckých poznatků, zároveň přestávají být rizika latentní. Společnost se stává informovanou o rizicích svého fungování a při rozdělování bohatství je nucena rizika reflektovat. V tom lze najít diametrální posun oproti industriální společnosti, kde rozdělení rizika podléhalo přímočaré logice rozdělení bohatství.

1.3.2 Individualizace sociálních rizik

V postindustriální společnosti se jen stěží setkáme s pojmem třídní nespravedlnost. Naopak vyvázání se z původních sociálních forem jako byly třídy nebo genderový status je pro tuto společnost charakteristické. Zároveň to ale neznamená, že by v současnosti docházelo k umenšování sociálních nerovností. Spíše došlo k jejich předefinování, kdy odpovědnost za svou situaci přebírá jedinec. „Jednotlivec, ať muž či žena, se stává reprodukční jednotkou sociální ve světě každodenního života.“ (Beck, 2004, str. 119) Jednání jedince je jednáním na jeho vlastní zodpovědnost se všemi důsledky. Toto je dobře viditelné na postavení ženy v současné společnosti. Žena získala všechna práva, která dříve náležela muži. Dosahuje stejného, ne-li vyššího vzdělání a kompetencí na trhu práce. V případě, že se s partnerem rozhodne mít děti, její další pracovní postup je často znemožněn a je nucena opětovně přijmout roli ženy v domácnosti. Nestalá situace ale není jejím osobním selháním. Stejně nelze vinit jejího partnera, ten se ocitne ve stejné pozici, pokud v domácnosti zůstane on sám. Ještě více problematickou situací se stává rozvod, pomineme-li malé množství těch lépe zaopatřených osob. Samoživitelka s dětmi se často dostává do situace, která není daleko od ekonomické krize. Taková událost není v soudobé společnosti ničím výjimečným,

přesto se obětí rozpadajících se vztahů dostává jen té nejnútnejší podpory. Beck se také podrobně zabývá zvyšující se mírou nezaměstnanosti. Své teze rozvádí především na příkladech z Německa. Finanční podpora státu zde byla stále omezenější, ačkoli dlouhodobě nezaměstnaných spíše přibývalo. Znovu se tak setkáváme se situací, kdy je na celospolečenský problém nahlíženo jako na osobní nedostatek, přestože není v možnostech jedince (např. rekvalifikací) jej překonat. Tímto způsobem je generalizován a normalizován nežádoucí jev, který Beck označuje termínem nová chudoba. Postižení jedinci ztrácí kolektivní podporu a stávají se pouhými čísly ve statistikách. Lidé jsou tlačeni k tomu, aby přijali nedostatky rizikové společnosti za své vlastní. „Čísla se stávají náhradní skutečností za skutečnost sociální, která sama sebe nezná.“ (Beck, 2004, str. 149)

1.3.3 Společenské instituce – konzervátory neexistujících sociálních skutečností

Vstup do vzdělávacího systému, zaměstnání, dosažení plnoletosti, věk odchodu do důchodu, výchova dětí – pro všechny tyto životní situace existuje určitý normativní model. Beck hovoří o takzvané institucionalizaci biografických modelů. Životní příběh člověka se odehrává mezi těmito milníky. Jedinec ztrácí své původní závazky vůči rodině a podřizuje se mechanismům trhu práce. Proces individualizace je provázen procesem institucionalizace a zdá se, že druhý překrývá ten první. Ve skutečnosti v sobě totiž obsahuje množství neslučitelných kontrastů, které se neshodují s reálnými životními potřebami. V předchozí podkapitole bylo nastíněno postavení ženy a zhoršující se podmínky nezaměstnaných. Výčet znevýhodňujících opatření je možné doplnit. Sociální exkluzí jsou lidé ohroženi také z důvodu svého věku (důchodový věk), věku svých dětí (rodičovské povinnosti), změn v rodině (neúplné rodiny, otcové s dětmi) a dalších. Systém sociálního zabezpečení tyto změny reflektuje jen stěží. Hodnotící kritéria přináležejí více způsobům života v industriální společnosti. Ty byly svázány se stabilním zaměstnáním, nukleární rodinou nebo vymezenými genderovými rolími. Svůj původní význam ztrácí i národní státy. Jejich vlády stále ještě třímají otěže, zatímco světová společnost se stává součástí biografie obyvatel. Tyto změny ve společnosti si přirozeně nárokují současné změny v systému vzdělání, péče či politiky. Beck poukazuje na rizika, která jejich neřešení přináší.

1.4 Shrnutí nastíněných koncepcí moderní společnosti

Znaky modernity, které zde byly popsány, jsou si podobné v některých hrubých rysech. Čas se odděluje od prostoru a kapitál i informace se přelévá z místa na místo ve zlomcích vteřiny. Těmto změnám se přizpůsobuje nebo podřizuje (záleží na interpretaci) i organizace společnosti. Pozorujeme zánik národního státu v jeho původní podobě a změnu fungování veřejných institucí. Postupně se vytrácí jejich kolektivní a ochránářský charakter. Vzájemnost a loajalita projevovaná v rámci tříd, států, velkých komunit a rodinných společenství se vytrácí. Díky nebývalé propojenosti světa člověk poprvé prožívá své světoobčanství. Ke změnám v rámci lidského společenství docházelo vždy, to co je však nové, je rychlost těchto změn. Člověk se pohybuje ve světě, kterému nestačí rozumět. Lidský život vnímaný jako kontinuální proces začínající v minulosti a pokračující do budoucnosti se mění na prožívání tady a teď. Mění se i podoba vztahů mezi lidmi. Vytrácí se z nich podmíněnost a původní pravidla. Jedinec se na nich podílí stále více jako individuum se všemi důsledky, které to obnáší. Jeho identita už není daná, ale stává se stále více úkolem (Bauman, 2004). On sám je zodpovědný za svůj život, za své vztahy, práci, zdraví, majetek atd. Ve stejném duchu se musí vypořádat s problémy, které tato zodpovědnost přináší. To jej staví do velmi nejisté pozice, kdy je odkázán především na své vlastní síly. Bauman (2002) v tomto kontextu hovoří o agónii způsobené neustálou nerozhodností. Nerozhodnost a z ní vyvěrající úzkost ale nejsou tím jediným, s čím se jedinec musí potýkat. Beck (2004) poukazuje na podstatný nesoulad mezi skutečnou emancipací jedince a prostředím, ve kterém se odehrává. Namísto vlastních biografických řešení je nucen podřít se institucionálně daným podmínkám a pravidlům trhu. Podpora, kterou mu instituce poskytují, je stále menší. Jeho situace i rizika, kterým čelí, ale zůstávají beze změny. V zajetí této „nové chudoby“ se ocitají ti nejohroženější – samoživitelky, nezaměstnaní a další. Jejich potíže jsou generalizovány a skryty v statistických tabulkách. Jedinec přichází o svůj podíl na řízení veřejného prostoru. Moc řídit veřejný život ztrácí i ti, které volil, aby ho spravovali. Křehkost a pomíjivost jeho vztahů tak není pouhým důsledkem jeho rozhodnutí. Je projevem podřzení se systému, ve kterém spotřeba převážila nad produkcí (Bauman, 2002). Na proces individualizace však nelze pohlížet jen v jeho negativních důsledcích. Možnost výběru a vyšší míra svobody v jednání se nestanou jen iluzorní teorií, pokud zde existuje angažovaný jedinec. Ve veřejném prostoru už participuje množství alternativních hnutí a občanských iniciativ, jejichž

činnost reflektuje touhu jedinců po změně. I mezilidské vztahy se stávají otázkou osobní volby. Méně se odvíjejí od přebírání tradovaných rolí a stávají se intimnějšími. Stmelujícím prvkem není jen nebývalá osamělost lidských individuí, jak zmiňuje Bauman (2004). Budovaná důvěra a proces sebeotevírání jsou protipólem vyvazujících mechanismů, které byly popsány výše (Giddens, 1998). Nebezpečím, které provází ústup jedinců do soukromé zóny, je ale právě to, že ztratí možnost podílet se na utváření veřejného prostoru. Bez toho se kýžená emancipace a osobní rozvoj stávají rizikovým podnikem.

1.5 Současnost jako doba moderní i postmoderní

O tom, zda žijeme na sklonku doby moderní nebo již v době postmoderní, napanuje mezi sociology jednoznačné stanovisko. Příchod postmodernity Bauman (1995) spojuje se zánikem starého projektu modernity, který ztratil svůj ideál fungování společnosti. Příčina rozkladu moderních institucí je podle Becka (2004) dána jejich vlastním sebedestruktivním fungováním a novým společenským jevem oproti modernitě je právě reflexe rizik jejího fungování. Pokud ale hovoří o současné společnosti, užívá termínu společnost postindustriální. S termínem reflexivní společnosti se setkáme u Giddense (1998). Ten zase tvrdí, že reflexivita je modernitě vlastní. V současnosti podle něj prožíváme fázi radikalizace modernity. Podobné tvrzení můžeme nalézt i u známého českého sociologa Jana Kellera, který sám Giddense často cituje. Keller popírá, že by se postmodernita měla stát novou epochou zcela odlišnou od moderny. „Je jen potvrzením a umocněním priorit společnosti organizované na základě tržně dosahovaného soukromého zisku.“ (Keller, 2007, str. 433)

2 Stáří a stárnutí

2.1 Stáří a stárnutí v kontextu moderní společnosti

V předchozích kapitolách byly definovány některé ze znaků modernity. Zde bude poukázáno na to, jak souvisí s životem starých lidí. V tradičních společnostech se lidé nedoživali vysokého věku zdaleka tak často, jako je tomu dnes. Ti, kteří měli to štěstí, byli obyčejně ve veliké úctě. Od počátku industriální společnosti věkový průměr populace prudce vzrostl a s ním i počet starých lidí ve společnosti.¹ Je to dáno zvýšením životní úrovně, rozvojem medicíny a současným snižováním porodnosti. Jejich postavení se podstatně odlišuje od toho, jaké zastávali v tradiční společnosti. Ztrácí svou autoritu v rodině i širším okolí a svou životní zkušenost nemají komu předat. „Vědecké informace se stávají cennějšími než tradiční formy vědění, jež s nevídanou rychlostí zastarává. Příklad, že když zemře starý člověk, je to, jako by vyhořela knihovna, tak ztrácí na naléhavosti.“ (Vidovičová, 2008, str. 20) Stejně východisko můžeme najít u Baumana (2002). Ten zmiňuje, že zásady moderní efektivity a produktivity spočívají v odmítnutí starých příkladů a zažitého poznání. Informace, které jdou nejvíce na odbyt, zároveň rychle zastarávají. Předávaná životní zkušenost starších spadá spíše do rámce dlouhodobého plánování, které neodpovídá krátkodobé životní strategii moderního člověka.

Navzdory všem stereotypům to nejsou jen mladí lidé, kteří touží po tom prosadit se. Své právoplatné místo ve společnosti si hledají i lidé staří. Mnoho z nich je v dobré zdravotní kondici a jejich zkušenost z nich dělá pozoruhodné konkurenty na trhu práce. Kýžená osobní biografie seniora se zde ocitá v konfliktu s nuceným institucionálním modelem (Beck, 2004). Oficiálně se totiž jedná o člověka v takzvané důchodovém, nikoli produktivním věku. Systém důchodového pojištění vzniká už v Bismarkově Německu a v různých obměnách přežívá až do dnešních dnů. Jedním z hlavních kritérií pro výplatu dávky se stalo dosažení určitého věku. To je pro seniory v mnoha ohledech diskriminující skutečnost, přihlédneme-li k faktu, že se zdaleka nejedná o homogenní skupinu obyvatel.² Ageismem, tedy diskriminací na základě věku, se podrobně zabývá Vidovičová (2008). Také díky negativnímu obrazu stáří v médiích vzniká u běžného

¹ Lidé nad šedesát let tvoří v České republice necelé dvě pětiny obyvatel (Sýkorová, 2007, str. 40).

² Z autorčina výzkumu Ageismus 2003 se také ukazuje, že s prodloužením věkové hranice odchodu do důchodu spíše souhlasí ti, kteří obvykle zastávají vyšší pracovní posty, než ti, kteří pracují manuálně či mají zkušenost nezaměstnaností. (Vidovičová, 2008, str. 177)

občana, a často i u samotného seniora, dojem, že s určitým věkem jeho aktivní role ve společnosti končí.

Vidovičová (tamtéž) však dodává, že současnost je dobou opouštění tohoto trendu. Chronologický věk zase přestává být určujícím mezníkem v tom, kdy lidé přestávají pracovat, kdy mají děti či kdy už jsou příliš staří na to či ono. Změnami prochází i systém důchodového pojištění, ze kterého se vytrácí původní princip mezigenerační solidarity. K otázce mezigenerační solidarity se vyjadřuje také Jan Keller (2004), když upozorňuje na to, že si mladí lidé uvědomují, že na důchody platí nyní více, než by sami jednou mohli dostat. „Pokrok vědy umožňuje předvídat a sociálně lokalizovat stále větší počet sociálních, zdravotních a dalších rizik, solidarita založená na nevědomosti se začíná rychle rozplývat. Nikoli snad proto, že by se lidé stali sobečtějšími, než byli dříve. Stali se pouze informovanějšími.“ (Keller, 2004, str. 40) V souladu s teorií individualizace rizik (Beck, 2004) je jedinec nucen naspořit si a zabezpečit se do budoucna sám.³ Důležitou roli v otázce autonomie a soběstačnosti seniorů hraje jejich fyzický stav. Ten ale nelze oddělovat od ekonomických a sociálních vlivů, kterým je starý člověk vystaven. Negativně se na něm může podepsat ztráta rodinných příslušníků, známých, odloučení dětí nebo zmiňovaný odchod do důchodu. Spíše než dosažení určitého věku jsou to mimo jiné tyto faktory, které mají vliv na jeho fyzický stav.⁴

Zatímco v minulosti byla péče o staré zabezpečována rodinou a dětmi, dnes už to zdaleka není pravidlem. Jedním z faktorů může být důsledek rozpadajících se lidských svazků a mezigeneračních vazeb (Bauman, 2004). Dalším důvodem se jeví nedostatek systémové podpory pro to, aby rodina mohla o své stárnoucí členy pečovat nebo se na péči podílet. Podle Klimenta (2004) stát svými zásahy odnímá rodině základní role, které původně plnila. Podíl starších lidí ve společnosti rapidně stoupá, vzniká tak nová síla, se kterou je třeba v mnoha ohledech počítat. S rostoucím voličským potenciálem začíná stoupat i jejich politický vliv.⁵ Významnou zájmovou skupinou se stávají i nejrůznější sdružení seniorů (Giddens, 1999, str. 153). Přesto

³ Česká republika je jedna z mála bývalých komunistických zemí, která doposud nezavedla druhý, tzv. kapitálový pilíř založený na penzijních fondech. V zemích jako Bulharsko, Chorvatsko, Estonsko, Maďarsko, Lotyšsko, Polsko nebo Slovensko již zavedený pilíř povinných penzijních fondů v různých obměnách mají. (MPSV, 2011)

⁴ Právě fyzická nesoběstačnost je seniory vnímána jako největší ohrožení autonomie ve stáří. (Sýkorová, 2007, str. 230)

⁵ Neznamená to ale, že by snad všichni volili stejně. V ČR v souhrnu však převažovaly tendence volit strany levého pólu pravolevého politického spektra. Ani zde není považovat věk za určující kritérium. Větší roli ve volebních preferencích hraje vzdělání či sociální status. (Mareš, 1998)

mnozí zůstávají oproti nastupující mladé generaci v některých oblastech v nevýhodě. Jednou z nich je technokratizace společnosti. Ivo Šelner mluví doslova o „přetěžování novotami“ (Šelner, 2004, str. 18). To co je pro mladého člověka denní rutinou, jako například zaplatit účet v bance, může znamenat pro staršího člověka svízelnou situaci.

2.2 Nejasná definice stárnutí

Existuje velké množství způsobů, jak definovat stárnutí. Langmeier a Krejčířová (1998, str. 184) popisují proces stárnutí jako „souhrn změn ve struktuře a funkcích organismu, které podmiňují jeho zvýšenou zranitelnost a pokles schopností a výkonnosti jedince, které kulminují v terminálním stadiu a ve smrti“. Níže uvedená definice stárnutí je převážně převzata z definice stárnutí Stuarta-Hamiltona (1999). O procesu stárnutí je možné hovořit v rámci následujících tří kategorií. První je primární stárnutí, které v sobě zahrnuje především tělesné stárnutí organismu. Další je sekundární stárnutí, to zahrnuje změny, které se ve stáří často vyskytují, ale nejsou jeho podmínkou, jako je například artróza. Třetí kategorií je terciární stárnutí, kterým se rozumí prudký tělesný úpadek bezprostředně před smrtí. Stárnutí zahrnuje poslední část lidského vývoje, ale z vědeckého hlediska je velmi obtížné určit, kdy vlastně začíná. Nejčastějším měřítkem stárnutí je chronologický věk. Sám o sobě však postrádá výpovědní hodnotu. Může korelovat s některými fyzickými změnami, ale zdaleka nelze hovořit o obecném pravidlu. Nanejvýše může naznačovat stav průměrného člověka. Stárnutí je asynchronní a dynamický proces. Protínají se v něm procesy stárnutí biologického, psychologického a sociálního.

2.3 Stárnutí v kontextu některých fyziologických změn⁶

Pacovský, Heřmanová (1981, podle Langmeier, Krejčířová, 1998) rozdělují teorie stárnutí do tří skupin:

- a) teorie působení zevních vlivů (ekologické podmínky, viry, bakterie),
- b) teorie o působení vnitřních vlivů (geny, proteinová syntéza, změny metabolismu),
- c) teorie porušené integrace a organizace.

⁶ Název této podkapitoly i její obsah je volným navázáním na tezi Josefa Švancary (1979, str. 18) o stáří: „Lidské stárnutí je nutno vždy chápat jako důsledek /1/ struktury a funkcí organismu a /2/ adaptace jedince.“

Biologické projevy stárnutí mohou nabývat různé síly a intenzity v závislosti na dalších faktorech, jako je například životospráva a pozitivní nebo negativní vlivy fyzické činnosti. Ve stáří se obecně snižuje odolnost vůči infekcím, zvyšuje se riziko nádorových onemocnění, zpomaluje se hojení ran nebo sklerotizují cévy (Langmeier, Krejčířová, tamtéž). Tento výčet je možné doplnit širokou škálou dalších příznaků fyzického stárnutí, které provází regresivní změny fungování orgánových soustav. Častým jevem ve stáří je polymorbidita, která znamená přítomnost více chorob současně (Stuart-Hamilton, 1999).

Jiným typickým znakem stárnutí je selhávání činnosti smyslových orgánů. Tyto změny často zbavují jedince možnosti plně vnímat své okolí. U 90 % osob po 60. roce lze zjistit zhoršení zrakové percepce a přibližně u 30 % z nich se výrazně zhoršuje sluch (Langmeier, Krejčířová, 1998). S přibývajícím věkem se zvyšuje i procento lidí, kteří o své smyslové schopnosti přichází zcela. Důsledky těchto postižení můžou mít velmi nepříznivý vliv na sociální život starého člověka. U člověka, který ztrácí schopnost slyšet, dává Stuart-Hamilton (1999, str. 33) příkladem následující situaci: „Vnější činitel to může chápat jako projev jejich nespolečenského chování, či snad dokonce nástupu demence, a pak se tito staří lidé pochopitelně straní společnosti ještě více.“ Kromě problémů s navázáním a udržením kontaktů může omezená schopnost percepce umocnit riziko úrazů. Takto postižení lidé přichází současně o možnost věnovat se nadále svému koníčku, jakým je čtení nebo poslouchání hudby. Ke snížení negativních důsledků je možné užít některé pomůcky, jako jsou naslouchadla brýle atd. Další ze smyslů, u kterého dochází k potvrzeným přeměnám, je hmat. Staří lidé mají vyšší hmatový práh citlivosti. Z tohoto důvodu jsou méně citliví na dotyk nebo teplotu (Stuart-Hamilton, 1999). Podle Švancary (1979) je u starého člověka viditelná snaha tyto nesnáze kompenzovat větší opatrností, kontrolou všech procesů či zpomalením tempa.

V důsledku stárnutí lidského organismu dochází ke kvalitativním i kvantitativním přeměnám uvnitř nervové soustavy. Snižuje se energetický příjem mozku, jeho hmotnost a současně klesá výkonnost zbývajících neuronů. V závislosti na tom se mění také kognitivní schopnosti. Jednou z nich je paměť. Dávné události v ní mnohdy zůstávají uchovány, ale mohou být zkreslené. Převažuje spíše pozitivní hodnocení minulosti, do které se člověk častěji obrací (Langmeier a Krejčířová, 1998). Oproti mladému člověku lze pozorovat výrazný deficit paměťové schopnosti za situace, kdy musí přijímat nové informace a současně vykonávat další úkoly. U činností, kde je zvláštní důraz kladen na flexibilitu, se tak snadno může dostat za hranice svých

možností (Stuart-Hamilton, 1999). Langmeier a Krejčířová (tamtéž) však poukazují na rozdílnost a individuálnost kognitivních změn vzhledem k věku.

2.4 Strategie vyrovnávání se s vlastním stářím

Jak bylo naznačeno v předchozí kapitole, stárnoucí člověk je nucen přizpůsobovat se změnám svého zdravotního stavu. Další změny, které stáří často přináší, je změna sociálního postavení (např. odchod do důchodu), sociálního prostředí (domov důchodců, hospitalizace) nebo úmrtí blízkých lidí. Raichardová (1962, podle Langmeier, Krejčířová 1998) zpracovala ilustrativní přehled strategií vyrovnávání se s vlastním stářím:

a) Konstruktivní strategie: Stárnoucí člověk si je vědom změn, které mu stárnutí přináší. Je si vědom svých limitů, ale nepřestává být aktivní a neztrácí radost ze života. Smrt přijímá jako možnou eventualitu a přijímá ji bez nadměrného zoufalství. Rozvíjí dále své zájmy a dovede je zdravým způsobem prosazovat.

b) Strategie závislosti: Lidé s touto strategií více spoléhají na pomoc od ostatních než na své vlastní síly. Přenáší odpovědnost na ostatní a sami se stahují do ústraní.

c) Strategie obranná: Je charakterizována přehnanou aktivitou, která má odvést pozornost od vlastních obtíží a strachu z blížícího se konce.

d) Strategie hostility: Vina za své nezdary je dávána druhým lidem nebo nepříznivým okolnostem. Lidé si často stěžují, jsou agresivní a podezíraví.

e) Strategie sebenenávisti: Smrt se stává vysvobozením z neuspokojivého života. Lidé jsou k sobě nadměrně kritičtí a svůj život spatřují jako naprosté selhání.

Langmeier a Krejčířová k tomu dodávají, že ve skutečnosti existuje daleko větší variabilita strategií, jak se vyrovnat s vlastním stářím, a způsob zvládnání změn je vždy zcela individuální. Také Stuart-Hamilton (1999) tvrdí, že neexistuje typ osobnosti charakteristický pro stáří, ale existují určité osobnostní rysy, které usnadňují člověku to, aby se se stárnutím vyrovnal. Samotný charakter osobnosti je formován už v rané dospělosti. Obecně se ve starším věku snižuje intenzita emocí. Na jednu stranu to může mít příznivý dopad na jeho usuzování, na druhou stranu je pro něj těžší se pro něco nadchnout. Snížení emocionální rezonance je patrné spíše u cizích osob, v rodině naopak kladné i záporné vztahy neztrácí na síle (Švancara, 1979). Podobně i význam manželství nabírá na síle a případná ztráta partnera je událostí, se kterou se starý člověk jen obtížně vyrovnává.

3 Osobní autonomie

3.1 Teoretické vymezení pojmu osobní autonomie

Podle Sýkorové (2007) samotný pojem autonomie nelze jasně definovat. Důvodem je jeho multidimenzionalita, která se prolíná všemi sférami lidské existence. Jejím nositelem může být jedinec, ale i skupina, organizace nebo stát. Ekvivalenty osobní autonomie je možné najít v osobní svobodě, suverenitě, sebeovládání nebo svobodném rozhodování. Jiným vhodným příměrem je nezávislost a soběstačnost na svých vlastních zdrojích. Nejde opomenout ani důstojnost, integritu, individualitu a s ní související individuální odpovědnost za svá rozhodnutí.

Matýsková (2004) rozlišuje autonomii v oblastech:

- a) zdravotního stavu a pohyblivosti (např. míra závislosti na lékařské a ošetřovatelské péči, motorické schopnosti),
- b) soběstačnosti a sebeobsluhy (např. hygiena, domácí práce),
- c) psychické (např. schopnost rozhodování, organizace vlastního času, udržování sociálních kontaktů, orientovanost, schopnost reálného náhledu).

(Matýsková, 2004, str. 47)

Aby byl výčet kompletní, je potřeba přidat neméně důležitou ekonomickou autonomii – tedy finanční samostatnost a nezávislost.⁷

3.2 Otázka osobní autonomie v sociologii

V sociologii se otázka osobní autonomie prolíná s otázkou svobody individua. Je předmětem teorií sociálního jednání, teorie socializace nebo teorie moci. Velmi často se s ní setkáme také v teoriích moderní či postmoderní společnosti. V západních zemích je důraz na práva a autonomii jedince dán jejich historickým vývojem. Počátky těchto snah o emancipaci jednotlivce je možné spatřit ve Velké francouzské revoluci a později například ve Všeobecné deklaraci lidských práv a svobod. Člověk žije a je vnímán stále více jako individuum vyvázané ze skupin a komunit, které ho v minulosti pevně určovaly. Stává se tedy nezávislým, autonomním na těchto skupinách. „Právě tato civilizační sebekontrola fungující z části automaticky je nyní zakoušena v individuálním vnímání sebe sama jako zeď, ať už mezi ‚subjektem‘ a ‚objektem‘ nebo mezi vlastním

⁷ „Finanční autonomie ve stáří pro seniory znamená především schopnost se o sebe postarat, nezávislost na druhých lidech, absenci pocitu závazku a naopak přítomnost pocitu ze svobody.“ (Sýkorová, 2007, str. 137)

„já“ a ostatními lidmi („společností“).“ (Bauman, 2001, str. 56) Autonomii lze podle Sýkorové (2007) považovat také za relativní samostatnost jedinců vzhledem k jejich sociálnímu okolí a současnou schopnost kontroly jedince nad vlastním životem. Autonomii přisuzuje dimenzi:

- 1) funkcionální (schopnost řízení vlastních aktivit, přiřazuje zde i dimenzi tělesnou a smyslovou ve smyslu uspokojování fyziologických potřeb),
- 2) postojovou (prosazování vlastních názorů),
- 3) emocionální (vylučující nadměrné požadavky na emocionální podporu a souhlas druhých lidí),
- 4) konfliktní (absence mimořádných pocitů viny a strachu vůči jiným nebo z nich). (Sýkorová, 2007, str. 75)

Na autonomii je třeba pohlížet v celkovém sociálním kontextu. Z autonomie jedince není například možné úplně vyloučit závislost na druhých lidech, ta je do určité míry přirozeným důsledkem společenské interakce. Podobně sociální instituce vytvářejí a částečně nutí jedince přijmout typizované modely chování a závazné normy. O úskalích ať už polických, právních nebo ekonomických forem kontroly výstižně vypovídá Beckova (2004) teorie rizikové společnosti. Osobní autonomie je tedy určitým poměrem mezi ní a vazbou na sociální prostředí, ve kterém se utváří. Důležitý je rozsah, správný počet a druh sociálních interakcí, který jedinci pomáhá udržet relativní osobní kontrolu v rámci jeho sociálních vazeb (Sýkorová, 2007).

3.3 Autonomie ve vnímání seniorů

Podle Matýskové (2004) je třeba rozlišovat mezi dobrovolnou a nedobrovolnou ztrátou autonomie. Jedinec se může například dobrovolně vzdát vykonávání některých úkonů v oblasti sebeobsluhy, na druhou stranu může být autonomie zbaven nedobrovolně svým okolím (zbavení svéprávnosti) nebo následkem vážné nemoci. Možnost zachovat si autonomii nebo prožít své stáří aktivně je individuálně limitována. Jiné možnosti má člověk zdravý, zabezpečený a sociálně dobře adaptovaný oproti tomu, který se potýká s vážnými zdravotními či psychickými potížemi a přišel o své sociální zázemí (penzionovaný, osamělý).⁸ V důsledku negativních změn se stárnoucí člověk, ať už chce či nechce, musí nějakým způsobem vypořádat s tím, že ztrácí schopnosti

⁸ Může se nabídnout otázka, zda i takto znevýhodněný člověk může žít kvalitní život. Podle Haškovcové (2010, str. 255) je odpověď jednoznačná: „Někdo může, každý by se o to měl alespoň pokusit.“ Tím samozřejmě nesnižuje to, o jak obtížný úkol se jedná, a zároveň poukazuje na důležitost pomoci druhých.

k tomu, aby si ve všem poradil sám. Podpora a pomoc druhých je jedním ze způsobů, jak si udržet svou identitu a individuální kontrolu.⁹ Realita starého člověka odkázaného na pomoc druhých se může stát do určité míry konstruktem jiných (společenské normy, instituce, druzí lidé). Přestože některé možnosti a aktivity starého člověka jsou reálně limitovány, člověka coby autonomního jedince lze vnímat jako aktéra „hledajícího význam, konstruujícího svoji identitu a orientujícího interakci s druhými způsobem kompatibilním s jeho vědomím identity“ (Marshall, 1978-9, podle Sýkorová, 2004, str. 94).

Odpověď na to, jak senioři sami definují autonomii, je možné získat z výsledků výzkumu „Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie, které předkládá Sýkorová“ (2004, 2007). Senioři nejčastěji definovali autonomii jako fyzickou soběstačnost (zároveň zdůrazňovali absenci pomoci druhých), současně zmiňovali finanční soběstačnost (odmítnutí půjček, možnost obdarovávat druhé) a třetím zjištěným významem autonomie byla volnost, svoboda (svoboda názoru, rozhodnutí, svoboda jednání). Význam, který autonomii senioři přikládali, se různil podle pohlaví, míry samostatnosti, dosaženého vzdělání i jiných skutečností. Senioři zároveň vnímali autonomii v propojení všech uvedených dimenzí, důležitou roli hrála otázka zdraví a jejich fyzický stav.

3.3.1 Autonomie seniorů ve významu fyzické soběstačnosti

„Zdraví má vysokou společenskou i individuální hodnotu. To si lidé uvědomují především tehdy, když stav zdraví je aktuálně nebo potenciálně ohrožen.“ (Haškovcová, 2010, str. 249) Někteří ze seniorů se dokážou s nenadálou změnou zdravotního stavu srovnat lépe než druzí. Haškovcová (tamtéž) zmiňuje, že nejvíce ohrožení jsou lidé starší osmdesáti let, osamělí, dlouhodobě pečující o partnera, nedostatečně materiálně zabezpečení nebo například ti, kteří se přestěhovali do domova důchodců.

Výsledky výzkumu Sýkorové (2004, 2007) výše zmíněné potvrzují. Čím horší byl zdravotní stav respondentů, tím úžeji fyzickou soběstačnost vymezovali. Spojovali ji se zvládnutím těch nejzákladnějších úkonů, jako je třeba osobní hygiena. Pocity ohrožení a strachu ze zhoršujícího se zdravotního stavu, které spojovali s neschopností

⁹Jiným způsobem je podle Sýkorové (2004) udržení identity prostřednictvím kreativní rekonstrukce minulosti.

sebeobsluhy¹⁰, tak převládly například nad obavou z nedostatku peněz. Zajímavou informací je, že při hodnocení svého zdravotního stavu převládlo pozitivní hodnocení a vůle překonat těžkosti. Pozitivnější přístup byl také častěji zaznamenán u mužů než u žen. Vnímání fyzické soběstačnosti často spojovali s tím, aby nemuseli žádat pomoc od ostatních a nezatěžovali je. Možnost obrátit se o pomoc byla hůře akceptována muži a mladými seniory. Z pocitu fyzické soběstačnosti pro seniory zároveň vyplívají pocity vlastní užitečnosti, sebevědomí nebo uznání. Fyzická omezení se senioři snaží zvládat především svépomocí, pokud se obrací na někoho s žádostí o pomoc, pak je to nejdříve partner, partnerka, úzká rodina nebo sousedé, které zároveň považují za své přátele. Do svých vztahů promítají vzájemnou reciprocitu. Svě blízké oslovují méně s ohledem na omezení své autonomie. Zároveň se obávají toho, aby je nezneužívali, tehdy je pro ně lepší využít profesionálních služeb.

3.3.2 Autonomie seniorů ve významu finanční soběstačnosti

Podle Haškovcové (2010) jsou naši senioři heterogenní skupinou v oblasti příjmu i majetku. Některé z nich lze považovat za chudé. Zdaleka nejhorší je ale finanční situace samoživitelek, o tom podrobně vypovídá i Beck (2004). Příjmy seniorů a důchodců se různí v závislosti na pohlaví, předchozí pracovní aktivitě, příspěvcích od dětí a dále. Podle Sýkorové (2004, 2007) senioři svoji finanční soběstačnost velmi často spojují právě s nezávislostí na druhých. Význam finanční nezávislosti je umocněn za situace, kdy senioři ztrácí svou fyzickou soběstačnost. Nabízí se jim tak možnost, jak si zpětně získat úctu a respekt ostatních. Svou vůli po tom, aby se nestali jen příjemcem pomoci, projevují například nakupováním dárků nebo finanční podporou rodiny. V rozhodování o tom, jak naloží se svými penězi, jsou velmi často limitováni výší své penze. Uskromnit se tedy mnohdy musí, přesto se jen neradi dožadují pomoci druhých a v rámci daných možností je pro ně důležité, aby vyšli. Sýkorová (2004) rozlišuje tři skupiny seniorů v prožívání rozdílu mezi jejich potřebami a příjmem:

- a) vyrovnané – nejčastěji, cílem je vyjít, přizpůsobit se,
- b) skromné ve stáří – navyklí šetřit, zdůrazňující, že už tolik nepotřebují,
- c) stresované – obávající se, nespokojenost, zklamání.

Svou finanční situaci často poměřují s hodnotou zdraví, potřebami blízkých nebo se situací mladé generace.

¹⁰ Zkušenosti z praxe podle Matýskové (2004) dokazují, že lidé se s omezením autonomie v oblasti sebeobsluhy dokážou vyrovnat relativně dobře. Rozumí tím ale provádění drobných úkonů a ne nemožnost zaviněnou vážnou újmou na zdraví.

3.3.3 Autonomie seniorů ve významu samostatného rozhodování

Škála možností samostatného rozhodnutí se do určité míry odvíjí od prostředí, ve kterém se jedinec nachází. Nezřídká je jedinci skutečná možnost výběru systémově odepírána. Problematické aspekty těchto skutečností již byly nastíněny v předchozích kapitolách. Zde bude krátce popsáno to, co pro seniory znamená možnost rozhodnout se v jejich každodenním životě. Podle Sýkorové (2004, 2007) se naprostá většina seniorů cítí být kompetentní k tomu, aby za sebe rozhodovali sami. Sýkorová (2007, str. 141) ve výsledcích výzkumu dokazuje, že se tomu tak skutečně děje. „Tudíž rozhodují – autonomně v relaci ke svým fyzickým, psychickým a sociálním zdrojům.“ Rozhodují o svých penězích, volí, na koho se obrátit o pomoc, a tak dále. Ostatní lidi vnímají jako rádce a je v jejich kompetenci rozhodnout se, zda radu přijmou či ne. Poradit si často nechají v oblastech, které souvisí s jejich zdravím. Omezení pocitu autonomie je nezřídká dáno subjektivním zhoršením zdravotního stavu, neznamená to ale, že člověk automaticky ztrácí možnosti, jak se s těmito změnami vypořádat. Projevit autonomii v oblasti rozhodování může podle Matýskové (2004) znamenat i to, že se osoba sama rozhodne využít pomoci svého okolí – například pečovatelské služby. Po reálném zvážení svých možností se jedinec dobrovolně vzdá části své autonomie, ale zase ji projeví naopak v oblasti rozhodování. Matýsková (tamtéž) v tomto smyslu hovoří o dobrovolné ztrátě autonomie. Při rozhodování se senioři popisují „jako pomalejší, rozvážnější a více orientované na druhé“ (Sýkorová, 2004, str. 104). Příčiny vidí jako důsledek zhoršení zdravotního stavu – svého či partnera, ve vědomí konečnosti života, v reflexi své životní zkušenosti, ojedinele v penzionování. Svě cíle a plány soustředí do své každodenní činnosti. Když zmiňují své životní cíle, řadí mezi ně především své tužby jako být zdravý nebo dožít se vysokého věku. Cíle respondentů mířily také do oblasti sociálních vztahů. Důležité pro ně byly dobré vztahy s rodinou nebo přáteli. Jiní už svou životní bilanci považovali za uzavřenou a neplánovali vůbec. Velmi silný byl u seniorů pocit odpovědnosti, který byl při jejich rozhodování i plánování určujícím faktorem.

3.3.4 Autonomie seniorů ve vnímání sociální pomoci a podpory

Přijmout pomoc je podle Haškovcové (2010) zvláště těžké nyní, kdy je absolutní soběstačnost všeobecně respektována jako nejvyšší hodnota. Příčiny a důsledky těchto jevů lze najít v teoriích (post)moderní společnosti, kterými se autor zabýval v úvodních kapitolách. Pomoc rodiny je možné rozdělit na přístupy, jeden je více kolektivistický

(pevná příbuzenská pouta, paternalismus) a druhý více individualistický (významná hodnota autonomie členů rodiny). Individualistický přístup je charakterizován nižší mírou osobní angažovanosti v poskytování péče a naopak větší ochotou využít formálních služeb (Longino, Polivka, 2001, podle Sýkorové, 2007). Podle Haškovcové (2010) je to právě rodina, která má nejlepší kompetence k tomu, aby naplnila potřeby svého stárnoucího člena.

Podle Sýkorové (2007) senioři relativizují úlohu dospělých dětí v souvislosti s instrumentální pomocí. Odpovědnost přenáší na svá bedra a u dětí hledají zejména emocionální podporu. „Usilují o udržení kontroly v rodinné směně – už tím, že si vymínají právo rozhodnout, zda pomoc vůbec potřebují.“ (Sýkorová, 2007, str. 189) Po dětech požadují jen takovou pomoc, která je nezátěžuje, jako je například vyřízení velkých nákupů nebo odvoz autem. Potřebují-li dlouhodobou a pravidelnou péči, svěřjí ji často do rukou formálních společenských institucí. Staří lidé umístění v instituci se snaží o zachování přízně rodiny. Případnou pomoc si uchovávají jako záložní řešení pro případ nouze. Pokud mají volit formu institucionální pomoci, vybírají pečovatelskou službu nebo penzióny. Ústavním institucím typu domov důchodců by se nejraději velkým obloukem vyhnuli. S faktickou a totální nesoběstačností se mění vnímání hodnoty autonomie. Závislost na pomoci druhých se stává nevyhnutelnou. Nezbytným předpokladem péče u člověka nadobro upoutaného na lůžko je zachování jeho důstojnosti. K tomu je třeba zázemí, které nabízí dostatečné soukromí a utváří pocit důvěry. V tomto ohledu jsou možnosti rodiny a formální instituce nesrovnatelné.¹¹

3.3.5 Sociální služby a podpora autonomie seniorů

Kubalčíková (2006) ve své expertíze popisuje změny trendů v sociálních službách pro seniory. Teprve v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století byla tradiční gerontologie vykreslující stáří jako nemoc podrobena tvrdé kritice. V duchu nových idejí byla přijata celá řada dokumentů. Jedním z nejvýznamnějších je rezoluce OSN č. 46 z roku 1991, která stanovila zásady rovného přístupu k seniorům. Pozdějším významným dokumentem, který je uveřejněn i na stránkách MPSV (2008) je madridský Mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí z roku 2002. Také v rámci Evropské unie došlo ke změně v přístupu k politice služeb pro seniory, kteří jsou závislí na pomoci druhé osoby. Sociální služby by měly plnit tyto tři základní funkce (Klerk,

¹¹ „Faktem je, že ve vyspělých zemích včetně České republiky umírá až 80 procent lidí v institucích.“ (Haškovcová, 2010, str. 319)

2001, podle Kubalčíková, 2006): sociální reaktivizace, sociální prevence, individualizovaná pomoc a podpora. Česká republika jako člen Evropské unie tyto trendy reflektovala v Národním programu přípravy na stárnutí na období let 2003 – 2007. Postup k naplnění těchto změn Kubalčíková (tamtéž) popisuje v těchto oblastech:

- a) přechod od standardizovaných k pružným službám – princip deinstitucionalizace,
- b) návazný vztah s neformálním sektorem – klient jako aktivní spolutvůrce, zapojení domácích poskytovatelů,
- c) ústup od centralismu k pluralismu – nový typ vztahů mezi veřejným sektorem, tržním sektorem, dobrovolným sektorem a neformálními poskytovateli,
- d) od oddělení k integraci sociálních a ekonomických kritérií – cílenost služeb, stanovení nákladových limitů, mikroúroveň hodnocení účinnosti služeb.

Na něj navazuje druhý Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 – 2012. Jeho prioritními tématy jsou „aktivní stárnutí, prostředí a komunita vstřícná ke stáří, zlepšení zdraví a zdravotní péče ve stáří, podpora rodiny a pečovatelských, podpora participace na životě společnosti a ochrana lidských práv“ (MPSV, 2008). Některými z cílů jsou podpora ekonomických aktivit seniorů na trhu práce, podpora jejich spořicího aktivit, vyloučení diskriminace na základě věku, podpora sociálního začleňování seniorů, integrace zdravotních a sociálních služeb pro seniory, individuální přístup v péči atd. Jednou za rok musí dojít k evaluaci a aktualizaci tohoto programu. O jeho výsledcích má být (mimo jiné) informována i Rada vlády pro seniory a stárnutí populace, která byla zřízena usnesením vlády roku 2006.

S přibývajícím množstvím starých lidí ve společnosti se také mění poptávka po specifických typech služeb. Podle Vohralíkové a Rabušice (2004) ve věkové kategorii 65 – 69 let zmiňují potřebu pomoci 3 % seniorů, zatímco ve věku 85 – 89 let je to už celých 28 %. Zároveň se odhaduje, že 80 – 90 % osob nad 65 let je soběstačných s pomocí rodiny a nejbližšího okolí. (Kopecká, 2002, podle Vohralíková, Rabušic, 2004) Tamtéž je možné se dočíst, že podle názoru seniorů je nejvíce zodpovědný za zachování důstojného stáří stát. Z části to může být dáno tím, že většina starých lidí si navykla na paternalistický přístup státu. Společně se stárnoucí populací roste i počet žadatelů o ubytování v ústavních zařízeních. Neznamena to ale, že by domovy důchodců byly preferovanou volbou mezi službami. Senioři je nejčastěji volí z důvodu

zhoršujícího se zdravotního stavu a nedostatku jiných alternativ.¹² Pozitivní vývoj lze spatřovat v narůstajícím počtu pečovatelských služeb a domů s pečovatelskou službou – ty jsou po samostatném bydlení hned druhou nejpreferovanější volbou seniorů (Zavázalová, 2001, podle Vohralíková, Rabušic, 2004).

Alice Příhodová (2004) krátce shrnuje současné trendy v sociální práci se seniory. Důraz je podle ní přikládán na úspěšnou integraci do společnosti a také posílení autonomie seniorů. Významnou úlohu zde sehrává komunitní plánování a účast klientů při plánování služeb. Úkolem by tedy nemělo být převzít nad klientem kontrolu a nahlížet na něj jako na nemohoucího, ale pomoci mu v realizaci jeho přání.

¹² O tom, že k domovům důchodců neexistuje dostatek alternativ, je možné se dočíst i v prvním úvodním rozhovoru časopisu Sociální práce. (Bajer, 2004)

4 Domov seniorů POHODA Chválkovice, příspěvková organizace – služba Chráněné bydlení

Služba Chráněné bydlení reflektuje nastíněný vývoj v sociální péči o seniory. Můžeme to vypozařovat už na tom, že se o klientech hovoří více jako o uživatelích a méně jako o příjemcích služby. Podpora a udržení autonomie uživatele se objevuje jak v cíli, tak v zásadách poskytování služby. Uživatel také samostatně rozhoduje o službách, které chce nebo nechce využít. Tyto služby jsou účtovány jednotlivě a uživatel tak má přehled, za co konkrétně platí. Případný zájemce o ubytování v Chráněném bydlení musí počítat s dlouhou čekací dobou.

Veškeré informace obsažené níže v textu jsou veřejně dostupné na internetových stránkách organizace (DDOL, 2007). Předchůdcem služby Chráněné bydlení byl Domov – penzion pro důchodce, který byl postaven v těsné blízkosti stávajícího domova důchodců roku 1978. Do roku 1991 byl samostatným zařizováním okresního ústavu sociálních služeb, poté byl připojen k domovu důchodců. Roku 2007 se s přijetím zákona o sociálních službách číslo 108/2006 Sb. mění název služby na Chráněné bydlení. Společně s domovem seniorů spadá pod správu Domova seniorů POHODA Chválkovice příspěvková organizace (název z roku 2009). Současná kapacita služby je 177 osob. Zřizovatelem je Krajský úřad Olomouckého kraje.

Poslání:

„Posláním Chráněného bydlení je poskytnout zázemí, pocit důstojnosti, bezpečí a pomoci lidem, kteří nemohou svou sociální a zdravotní situaci řešit vlastními silami v jejich přirozeném sociálním prostředí, ale jsou schopni částečné sebeobsluhy.“

Cílem sociální služby je:

- „1. Cílem poskytované služby je podpořit soběstačnost uživatele, který z důvodu věku nebo svého zdravotního stavu není schopen zajišťovat své životní potřeby ve vlastním prostředí.
2. Zajistit podmínky pro důstojný a aktivní život.
3. Umožnit uživateli, dle jeho schopností, zachování samostatnosti a nezávislosti v co nejvyšší míře a udržet co nejdéle stupeň sebeobsluhy.
4. Celková modernizace a humanizace prostředí.“

Cílovou skupinou jsou:

„Senioři a dospělí se sníženou soběstačností z důvodu věku, zdravotního postižení, chronického onemocnění, se sluchovým nebo zrakovým postižením, kteří dosáhli důchodového věku nebo jsou plně invalidní a nemohou žít běžným způsobem života ve svém přirozeném prostředí.“

Uživateli se kromě bydlení nabízí tyto služby:

Za úhradu: Poskytování stravy nebo pomoc při zajištění stravy, pomoc s přípravou stravy; pomoc při zajištění chodu domácnosti; zprostředkování kontaktů se společenským prostředím; pomoc při uplatnění práv, oprávněných zájmů a při obstarávání osobních záležitostí; pomoc při zvládnání běžných úkonů péče o vlastní osobu; pomoc při osobní hygieně nebo poskytnutí podmínek pro osobní hygienu; ostatní služby (parkování, opravy, stěhování nábytku a další).

Bezplatně: sociálně terapeutické činnosti (pomoc v sociálním začleňování); výchovné, vzdělávací a aktivizační činnosti.

II. EMPIRICKÁ ČÁST

5 Cíl výzkumu

Pokud je mi známo, výzkum zaměřený na vnímání osobní autonomie u uživatelů služby Chráněného bydlení v Domově seniorů POHODA Chválkovice, p.o., nikdo neprovedl. S trochou nadsázky je tedy možné považovat jej za něco nového. Přínosem by se mohl stát, pokud jej předám k další úvaze pracovníkům v chráněném bydlení.¹³ S největší pravděpodobností jim neposkytne nové informace o životě nebo potřebách uživatelů chráněného bydlení, ale mohl by jim zprostředkovat to, co uživatelé sami vnímají jako důležité z hlediska své samostatnosti a nezávislosti. Za splnění cíle výzkumu bych považoval zejména to, kdyby se mi podařilo poukázat alespoň na některé skutečnosti, které uživatelé vnímají v kontextu jejich osobní autonomie.

6 Použité metody a průběh výzkumu

6.1 Kvalitativní výzkum

Pro svou práci jsem se rozhodl použít kvalitativního výzkumu. Oproti kvantitativnímu výzkumu se nesnažíme o formulaci vztahů předem, ale na daný problém se snažíme najít porozumění teprve v terénu.

„Jedinečnost kvalitativních přístupů není pouze v tom, že nepracují s měřitelnými charakteristikami. Pokoušejí se určitý fenomén (prvek, aspekt, proces apod.) nahlížet v pro něj autentickém prostředí a **vytvářet jeho obraz v co možná nejkomplexnější podobě, včetně podob jeho vztahů s dalšími aspekty apod.**“ (Reichel, 2009, str. 40)

6.2 Nestrukturované interview

Jako metodu sběru dat jsem zvolil nestrukturované interview. Setkáme se i s názvem „volný“ nebo „neformální rozhovor“. (Reichel, 2009, str. 110) Nestrukturované interview se v mnohém podobá běžnému rozhovoru. Nepodléhá předem stanovenému plánu ani struktuře, to výzkumníkovi umožňuje lépe se přizpůsobit danému člověku a situaci. Reichel uvádí: „nespornou výhodou je tu míra spontaneity výpovědi, přinášející

¹³ Za podmínky, že všichni respondenti budou souhlasit. Výzkum je sice anonymní, ale klientům bylo sděleno pouze to, že bude použit pro potřeby mé bakalářské práce.

dosti konkrétní a často „hlubinné“ údaje“ (Reichel, 2009, str. 110). Výzkumník ale musí mít jasnou představu o tom, na jakou otázku hledá odpověď. Rizikem této metody je, že tazatel nebude schopen kreativní improvizace nebo neudrží základní linii danou výzkumnými otázkami. Největší potíže ale nastanou při zpracování získaného materiálu. „Při větším počtu osob se tam může snadno stát, že se v množství materiálu „ztratíme“ a nebudeme schopni najít vhodný způsob, jak jej zpracovat a vyhodnotit.“ (Miovský, 2006, str. 159)

6.3 Průběh výzkumného šetření

6.3.1 Příprava před vstupem do terénu

Prostředí Chráněného bydlení jsem znal už ze své dřívější praxe. Předpokládal jsem, že klientům nebude vadit udělat rozhovor přímo u nich v bytě. Mé očekávání se naplnilo. Vlastní byt poskytoval klientům – respondentům dostatečné pohodlí a mně zase ideální podmínky k tomu, abych rozhovor mohl nahrát na diktafon bez rušivých vlivů. Před vstupem do terénu jsem si vytvořil několik otázek, které jsem spojoval s problémem autonomie seniorů a kterých jsem se chtěl v průběhu rozhovoru dotknout:

- 1) Jak to tady v Chráněném bydlení zvládáte?
- 2) Je něco, co byste rád dělal/a, ale teď nemůžete?
- 3) Potřebujete v něčem pomoc od ostatních?
- 4) Na co stačíte sám/sama?
- 5) Představuje pro Vás Chráněné bydlení nějaké omezení?
- 6) Představuje pro Vás to, že jste v chráněném bydlení, nějakou výhodu?
- 7) Co by pro Vás byla ta poslední kapka, co by Vám nikdo neměl vzít?
- 8) V čem se cítíte volný/á, svobodný/á?

6.3.2 Průběh rozhovorů

Úskalí nestrukturovaného interview se začala ukazovat hned při prvním rozhovoru. Bylo velmi obtížné získat cenné informace pro výzkum a zároveň nepřerušovat respondenta v přirozené konverzaci. Problém s respondenty nebyl v tom, že by nebyli dostatečně sdílní, naopak, sami se dlouze rozhovořili o tématech, kterým přikládali význam. Na druhou stranu zmínili i to, co se přímo dotýkalo tématu autonomie, bez toho abych je k tomu vyzval. Problém byl spíše v tom, že jsem se v kvantech informací přestával orientovat já sám a možnost doptat se byla jen minimální. S respondenty jsem setrval i delší dobu po ukončení rozhovoru, abych více

porozuměl kontextu jejich vyprávění. Přesto pro nedostatek potřebného materiálu nebylo možné některé informace (byť cenné) kategorizovat.

6.4 Charakteristika výzkumného vzorku

Tři z respondentů byli vybráni na základě doporučení sociálního pracovníka, který v zařízení dlouhou dobu působí. Předpokladem bylo, že budou ochotni a schopni vést rozhovor. Další dva, jednalo se o sousedy výše zmiňovaných, jsem o rozhovor požádal sám a výzvu přijali kladně. Nikoho z nich nebylo potřeba k rozhovoru přemlouvat, naopak jej přijali jako zajímavé zpestření svého dne. Respondenti nebyli homogenní skupinou. Odlišovalo je od sebe pohlaví, věk, druh zdravotních komplikací, finanční situace a další. Ostatně, jak se ukázalo z rozhovorů, míra individuálních rozdílů byla ještě patrnější. To, co měli všichni společné, bylo to, že se jednalo o uživatele služby Chráněného bydlení v Domově seniorů POHODA Chválkovice, p.o.

Respondenti:

1 – 74 let, žena, vdova, původním povoláním mzdová účetní, po smrti manžela se její zdravotní stav výrazně zhoršil, v té době také odchází do Chráněného bydlení. Ve svých věcech má ráda pořádek a oplývá velmi svérázným smyslem pro humor. Pokud se potřebuje dostat mimo svůj byt, využívá elektrického vozíku. V chráněném bydlení ji navštěvuje její bratr.

2 – 90 let, žena, vdova, kvůli problémům s páteří má velmi omezené motorické schopnosti, do Chráněného bydlení za ní několikrát týdně dochází její dcery. Je až neobyčejně vlídná, ráda čte a pozoruje z balkonku svět okolo. Stále jí to velmi myslí.

3 – 78 let, žena, vdova, většinu dne tráví na svém pokoji sledováním televize, dříve se ráda účastnila společných aktivit v Chráněném bydlení, teď ze zdravotních důvodů nemůže. Vzhledem ke zdravotním komplikacím nemůže užívat invalidní vozík. Má dobráckou povahu a smysl pro humor. V domově ji navštěvuje nejčastěji dcera.

4 – 79 let, muž, v Chráněném bydlení žije se svou ženou, původním povoláním stavbař, prodělal celou řadu operací a jednu ruku má nehybnou, stále se snaží věnovat svým pozoruhodným zálibám. Je společenský a podílí se na aktivitách v Chráněném bydlení.

5 – 82 let, muž, vdovec, v Chráněném bydlení žije s matkou svého zetě, aktivní sportovec, pravidelně volený do výboru uživatelů Chráněného bydlení, je velmi zodpovědný a cílevědomý. Pro druhé lidi se snaží být vzorem a vycházet s nimi vždy

dobře. Bezpochyby ho lze považovat za jednu z nejvýraznějších osobností Chráněného bydlení.

7 Analýza získaných dat

Po té co jsem rozhovor nahrál, provedl jsem doslovnou transkripci dat. Celý text jsem vícekrát přečetl a části, které se nějakým způsobem dotýkaly tématu autonomie, jsem barevně vyznačil. „Takto připravený text, zejména pokud se jedná větší množství přepisů nebo větší rozsah původních dokumentů, usnadňuje orientaci a urychluje analýzu.“ (Miovský, 2006, str. 211) Provedl jsem tak prvotní kódování získaných dat. „Kódování je procesem, v němž neagregovaná data (prvotní autentickou podobu dat) převádíme do datových segmentů (jednotek), s nimiž je možné dále pracovat.“ (Miovský, 2006, str. 210) Následně jsem vytyčil, které z částí vyznačeného textu se obsahově prolínají, pokud jsem mezi nimi nenašel rozpor (vzhledem k celkovému kontextu) považoval jsem je nadále za totožné. To mi usnadnilo další práci v identifikaci nadřazených kategorií. Postup, který jsem využíval, se nemnoho liší od „Metody zachycení vzorců“, jak ji popisuje Miovský (2006, str. 222). „V podstatě jde o vyhledávání určitých principů, vzorců či struktur, které odpovídají specifickým zaznamenaným jevům vázaným na určitý kontext, osobu atd.“ Zároveň je třeba dbát na to, aby jiné jevy takto vytvořené konstrukce nevyvracovaly. Možná omezení nebo potvrzení vytvořených konstrukcí jsem zaznamenal a poukázal na jejich vzájemný vztah či podmíněnost. Analýzou dat jsem vytvořil tyto oblasti související s problémem autonomie:

- a) vnímá se jako autonomní,
- b) vnímá jako ztrátu autonomie,
- c) vnímá jako ohrožení své autonomie,
- d) vnímá jako pomoc, pomáhá mu.

Vytvořil jsem je zároveň tak, abych tam, kde to bylo možné (díky získanému materiálu), mohl naznačit i faktory, které jejich samostatnost podporují, omezují nebo do budoucna ohrožují. U některých respondentů bylo zároveň možné analyzovat faktory, které jim pomáhají vypořádat se ze ztrátou autonomie, a také ty, které ji prohlubují nebo by výhledově mohly omezit. Z analýzy dat jsem úmyslně vynechal zdraví jako kritérium ohrožující nezávislost respondentů. Namísto toho jsem se zaměřil na činnosti, které s tímto omezením spojují (vyjma respondenta 5, kde se to zdálo účelné zmínit).

Vysvětlivky:

1) Ch. b. – Chráněné bydlení

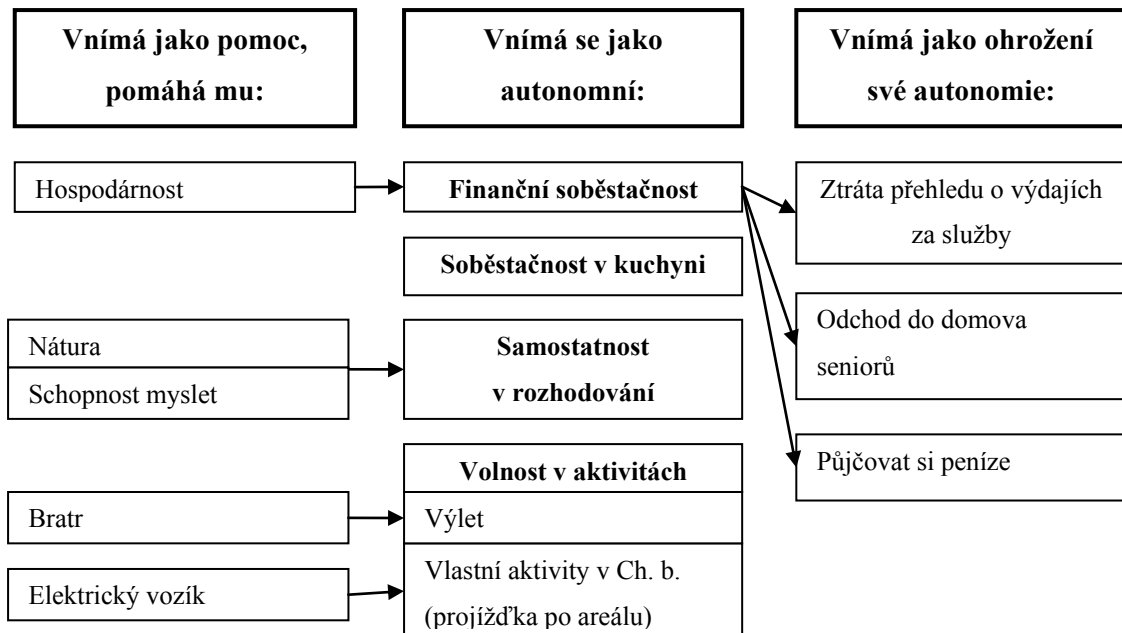
2) zdr. - zdravotní

3) Šipky směřující od Vnímá jako ohrožení své autonomie k Vnímá jako ztrátu autonomie: ztrátu autonomie spíše podporují nebo pro respondenty znamenají umocnění potíží.

4) Šipky směřující od Vnímá jako ztrátu autonomie k Vnímá jako ohrožení své autonomie: představují potencionální ohrožení autonomie ve vnímání respondentů.

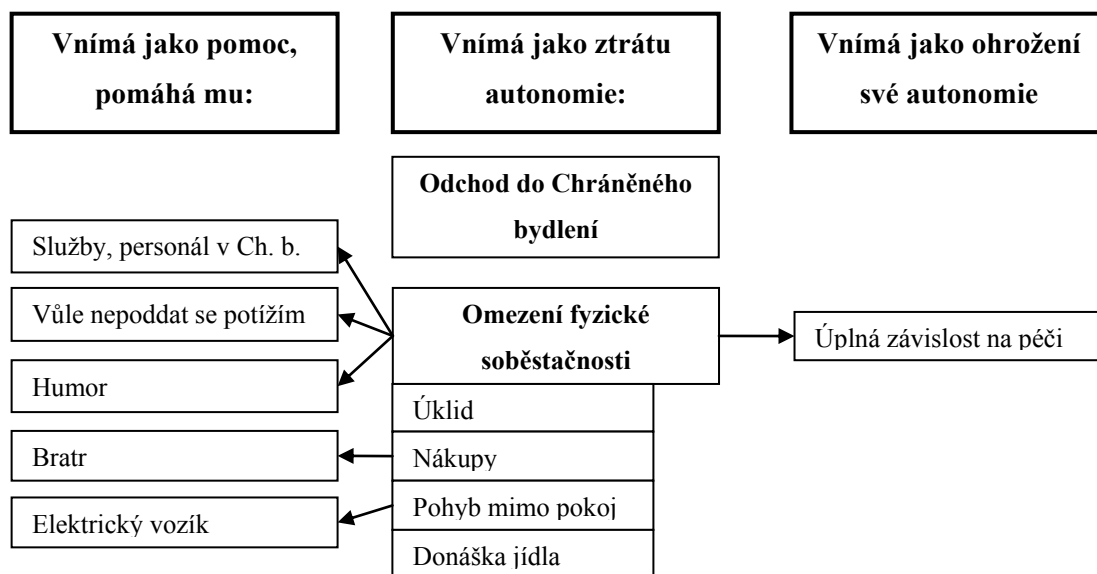
7.1 Respondent 1:

Respondent 1, tabulka 1: Některé oblasti ve kterých se respondent vnímá jako autonomní a faktory, které jeho autonomii podporují, ohrožují, mohou ohrozit:

Respondent přikládá veliký důraz své finanční soběstačnosti a kontrole. Případný odchod do domova seniorů vnímá jako ohrožení své finanční nezávislosti a kontroly nad penězi. Ve svém rozhodování se necítí být nikým omezován. Podmiňuje svojí náturou a schopností myslet. Když si chce někam vyjet, jede s bratrem, který má auto. K pohybu po Ch. b. využívá vozík.

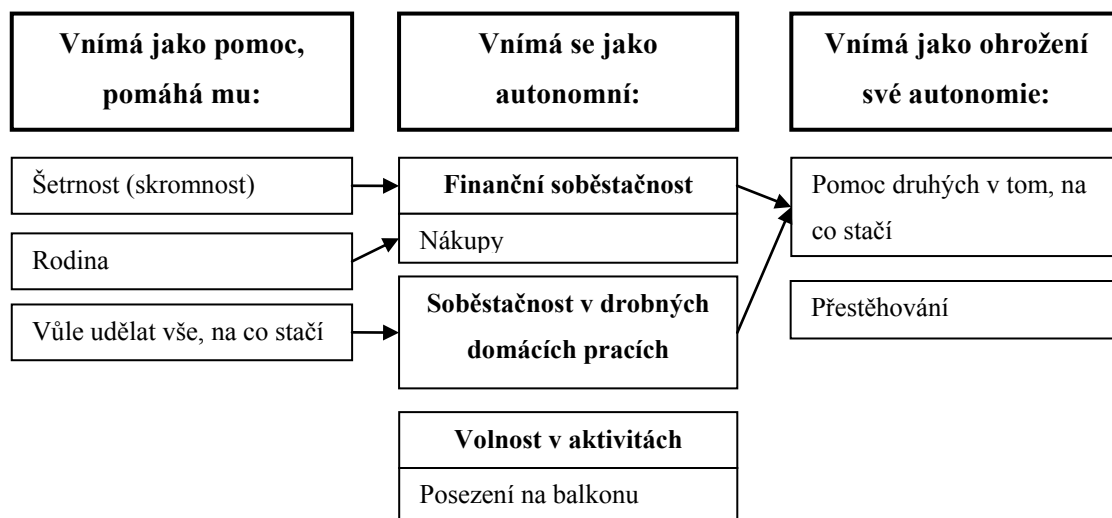
Respondent 1, tabulka 2: Některé oblasti ve kterých respondent vnímá ztrátu své autonomie a faktory, které mu při této ztrátě pomáhají, nebo ji naopak umocňují, mohou umocnit:

Kvůli zdravotnímu handicapu respondent využívá v Ch. b. množství služeb. Bratrovu pomoc využívá jen k velkým nákupům. Ve zvládnání zdravotních obtíží mu pomáhá humor. Největší ohrožení své nezávislosti spatřuje v tom, kdyby kvůli selhávajícímu zdraví byl zcela odkázán na pomoc druhých.

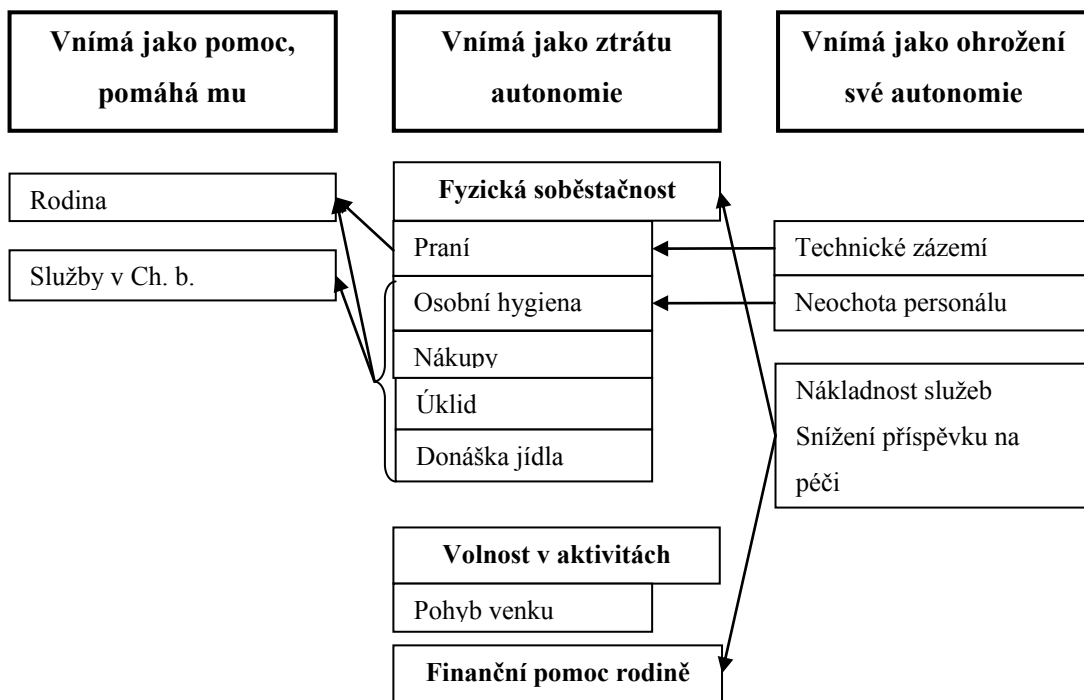
7.2 Respondent 2:

Respondent 2, tabulka 1: Některé oblasti ve kterých se respondent vnímá jako autonomní a faktory, které jeho autonomii podporují, ohrožují, mohou ohrozit:

Také pro tohoto respondenta je finanční soběstačnost důležitá. To, co mu ji ale pomáhá udržet, je spíše než hospodárnost, že se musí uskromnit. Pomoc rodiny s nákupy přijímá a nepopisuje jako ztrátu autonomie. Nenechá si ale pomoci v tom, na co stačí sám.

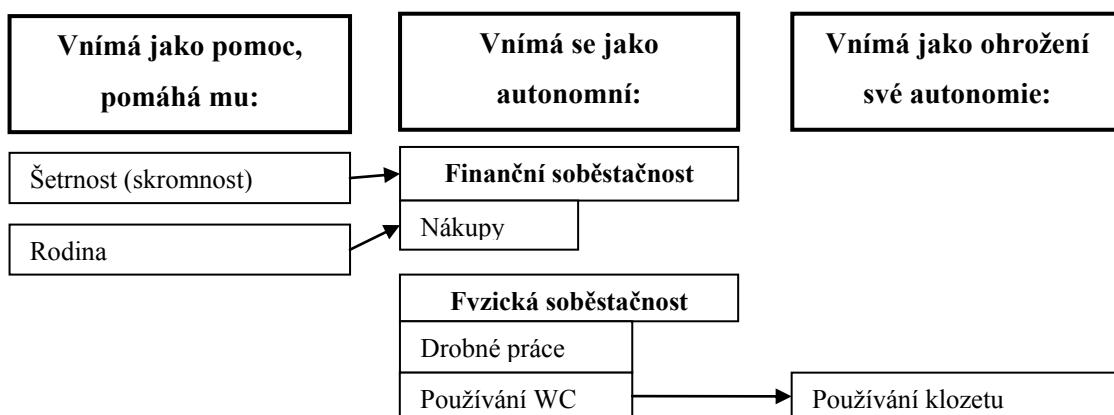
Respondent 2, tabulka 2: Některé oblasti ve kterých respondent vnímá ztrátu své autonomie a faktory, které mu při této ztrátě pomáhají, nebo ji naopak umocňují, mohou umocnit:

Pomoci rodiny využívá tak, jak jí nabízí, ty samé služby (kromě praní) si platí i v Ch. b. Pomoc rodiny pro něho nabývá většího významu také proto, že díky snížení příspěvku na péči vnímá profesionální služby jako finančně těžko dostupné. To, že v chráněném bydlení nemá sprchu, pro něj znamená riziko úrazu, ve vaně také potřebuje větší pomoc druhých. Ohrožení pro něj představuje i to, že personál na jeho výzvy nereaguje a někdy zapomíná na sjednané služby. Rád by finančně pomohl vnučkám, ale nezbudou mu peníze.

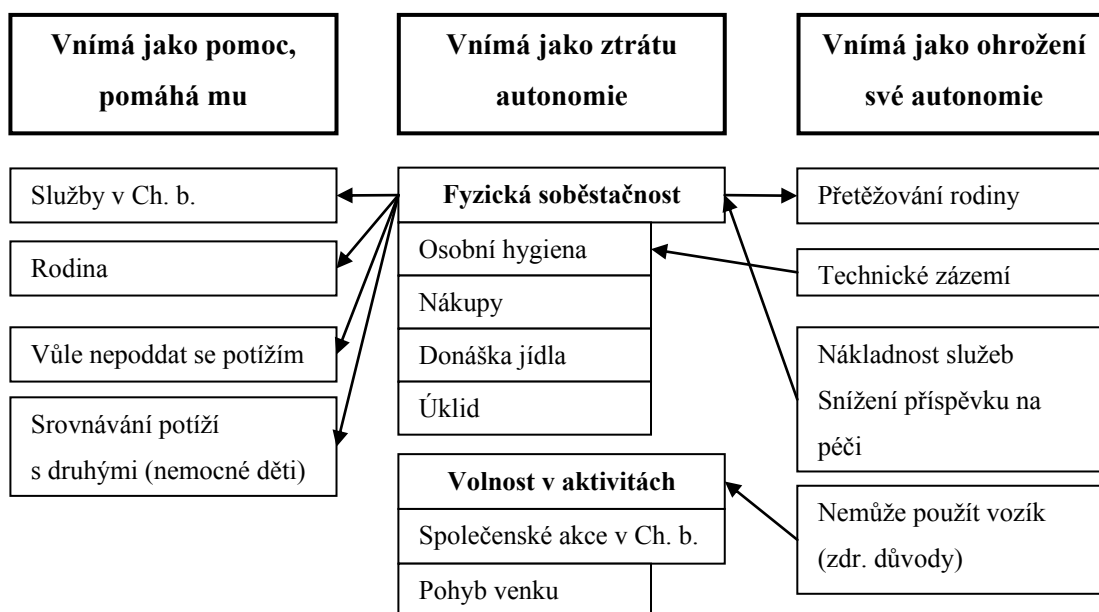
7.3 Respondent 3

Respondent 3, tabulka 1: Některé oblasti ve kterých se respondent vnímá jako autonomní a faktory, které jeho autonomii podporují, ohrožují, mohou ohrozit:

Také tento respondent přijímá od rodiny nákupy, této pomoci si cení. Dokud může, snaží se využívat klasické WC, používání klozetu zmiňuje jako něco, co se snaží oddálit, jak jen to je možné.

Respondent 3, tabulka 2: Některé oblasti ve kterých respondent vnímá ztrátu své autonomie a faktory, které mu při této ztrátě pomáhají, nebo ji naopak umocňují, mohou umocnit:

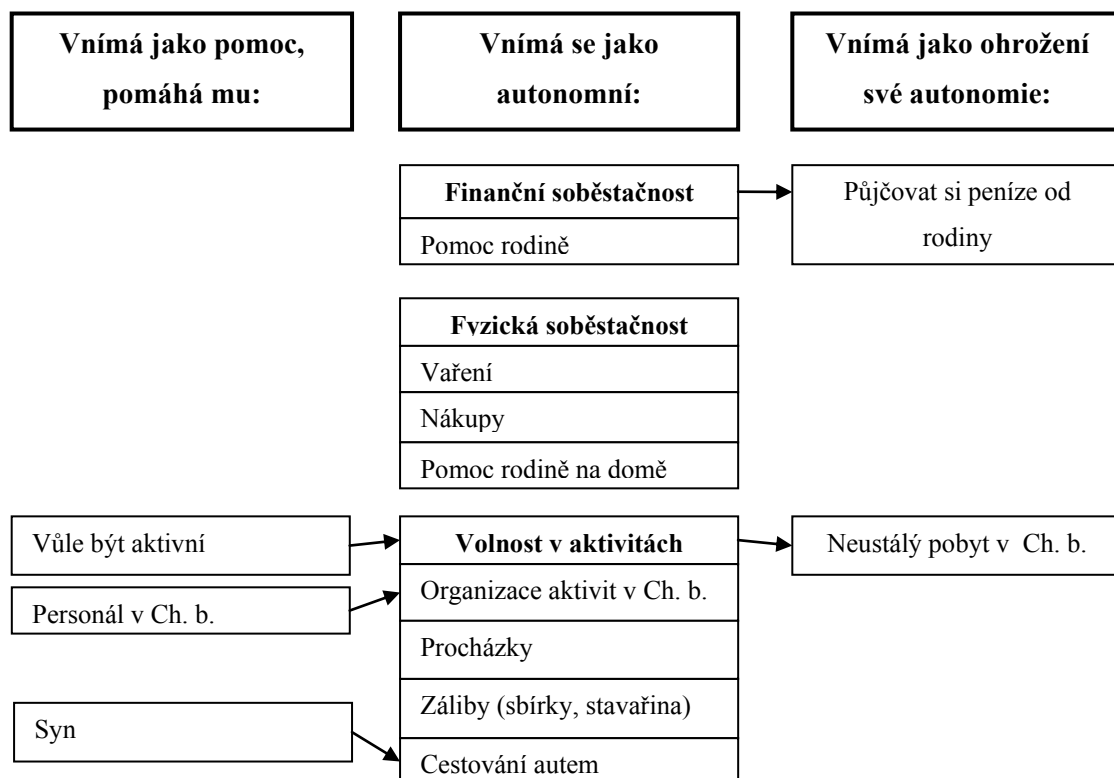

V přijímání pomoci od rodiny se respondent brání tomu, aby ji přetěžoval. Raději si zaplatí profesionální služby. Také on má obdobné problémy v koupelně jako

respondent 2. Snížení příspěvku na péči pro něj představuje riziko v tom, že nebude moci všechny služby zaplatit. Se zdravotními potížemi se snaží porovnat také tak, že je srovnává s druhými, kteří jsou na tom hůře.

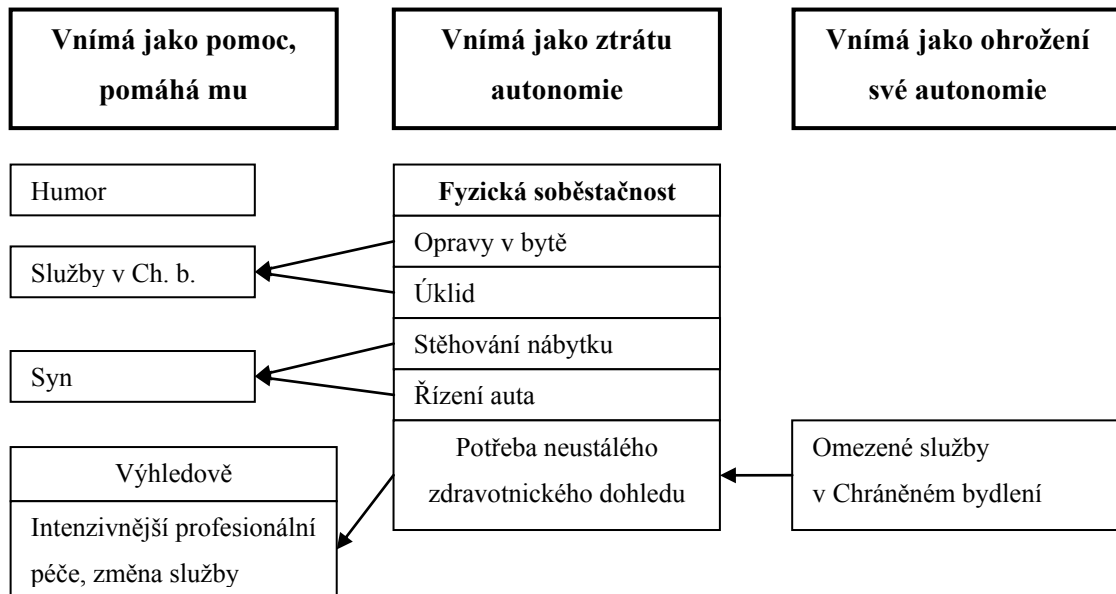
7.4 Respondent 4

Respondent 4, tabulka 1: Některé oblasti ve kterých se respondent vnímá jako autonomní a faktory, které jeho autonomii podporují, ohrožují, mohou ohrozit:

Respondent se cítí být volný ve svých aktivitách a zároveň je vytváří pro ostatní. Pomáhá mu v tom vůle být stále aktivní, ale také personál Ch. b. nebo syn. Ohrožení jeho autonomie v aktivitách vnímá právě v tom, že by zůstal upoutaný na jedno místo. Svou finanční soběstačnost podmiňuje také tím, že si nemusí půjčovat peníze od rodiny.

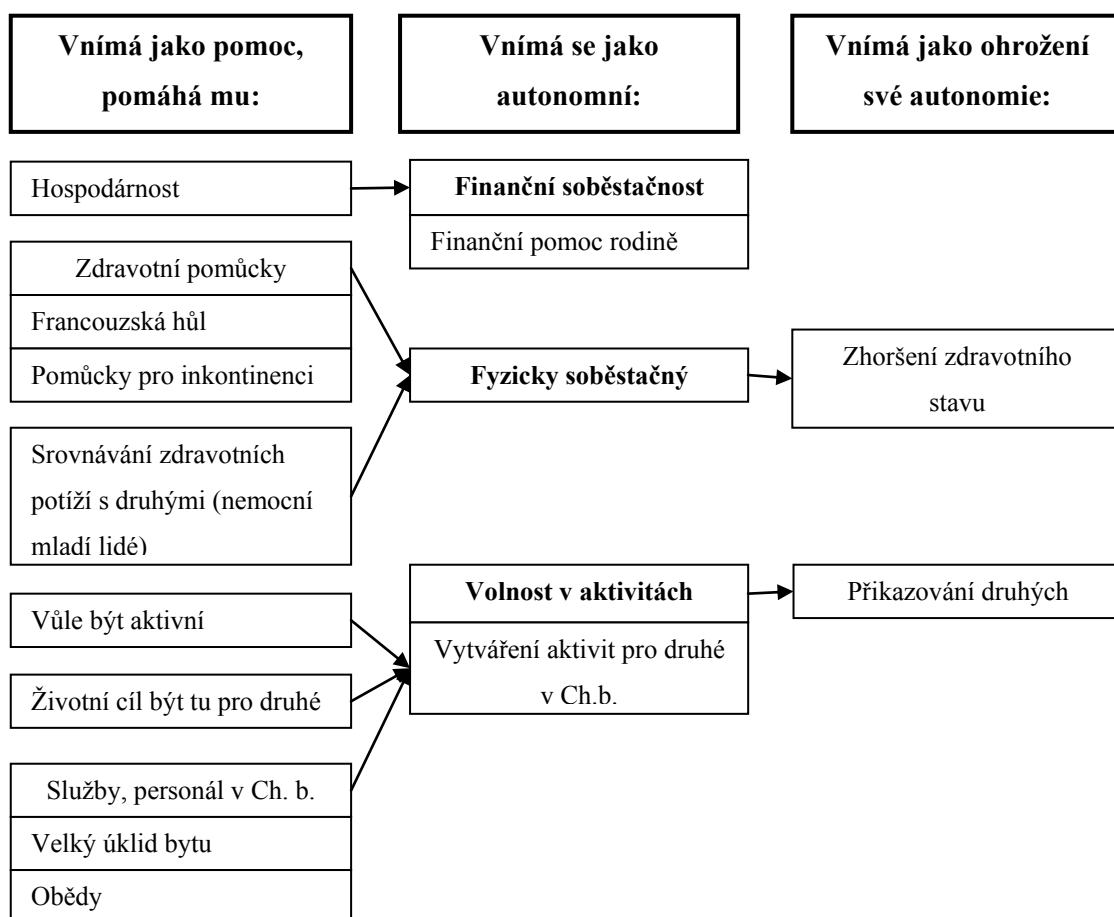
Respondent 4, tabulka 2: Některé oblasti ve kterých respondent vnímá ztrátu své autonomie a faktory, které mu při této ztrátě pomáhají, nebo ji umocňují, mohou umocnit:

V Ch. b. respondent využívá pravidelných služeb a v pomoci, která má spíše jednorázový charakter, využívá rodiny. Do budoucna přijímá jako řešení intenzivnější formu péče.

7.5 Respondent 5¹⁴

Respondent 5, tabulka 1: Některé oblasti ve kterých se respondent vnímá jako autonomní a faktory, které jeho autonomii podporují, ohrožují, mohou ohrozit:

Fyzicky soběstačný se respondent cítí také díky tomu, že využívá zdravotních pomůcek. Vnímá se jako soběstačný i proto, že své potíže srovnává s těmi, kteří jsou na tom hůře. Být aktivní, volný pro něj znamená především to, aby byl aktivní pro druhé. Svou nezávislost spojuje s druhými. Omezení fyzické soběstačnosti z důvodu selhávajícího zdraví vnímá jako něco, co by teprve mohlo přijít.

¹⁴ Pro nedostatek potřebného materiálu další analýzu u respondenta 5 nebylo možné provést.

7.6 Shrnutí získaných dat

Shrnutí získaných dat je rozděleno do následujících čtyř tabulek:

1) Přehledová tabulka Umocnění ztráty osobní autonomie ve vnímání respondentů: shrnuje to, co respondenti vnímají jako přitěžující okolnosti v tom, aby se mohli, byli schopni vypořádat se ztrátou autonomie v některých oblastech.

2) Přehledová tabulka Potenciální ohrožení osobní autonomie ve vnímání respondentů: shrnuje to, co respondenti individuálně zmiňují v souvislosti s ohrožením, umenšením jejich autonomie v nastíněných oblastech.

Umocnění ztráty osobní autonomie ve vnímání respondentů
Omezení možnosti finanční pomoci rodině
Nákladnost služeb v Ch. b. Snížení příspěvku na péči (2)
Umocnění obtíží spojených se ztrátou fyzické soběstačnosti
Nákladnost služeb v Ch. b. (2, 3) Snížení příspěvku na péči (2, 3)
Nevyhovující technické zázemí – koupelna (2, 3)
Neochota personálu (2)
Nedostatečnost služeb v chráněném bydlení – chybí noční služba (4)
Volnost v aktivitách
Nemožnost použít vozík ze zdr. důvodů (3)

Potenciální ohrožení osobní autonomie ve vnímání respondentů
Finanční soběstačnost
Půjčovat si peníze (1, 2, 4)
Ztráta přehledu o výdajích za služby (2)
Odchod do domova seniorů (2)
Fyzická soběstačnost
Zatěžování rodiny (2, 3)
Používání klozetu (3)
Úplná závislost na péči (1)
Volnost v aktivitách
Neustálý pobyt v Ch. b. (4)
Příkazování druhých (5)
Přestěhování (2)

3) Přehledová tabulka Respondenti vnímají jako pomoc, podporu v udržení jejich autonomie: shrnuje to, co respondenti individuálně vnímají jako pomoc a posilu v tom, aby si uchovali svou autonomii ve zmíněných oblastech.

4) Přehledová tabulka Respondenti využívají, přijímají jako pomoc při omezení své soběstačnosti: shrnuje to, co respondenti přijímají, využívají jako podporu v omezení některých oblastí své soběstačnosti. Tabulka je také rozdělena podle toho, od koho se jim pomoci, podpory dostává.

Respondenti vnímají jako pomoc, podporu v udržení jejich autonomie
Finanční soběstačnost
Hospodárnost (1, 5)
Šetrnost, skromnost (2, 3)
Nákupy od rodiny (2, 3)
Fyzická soběstačnost
Vůle udělat vše, na co stačí (2)
Zdravotnické pomůcky (5)
Srovnávání zdr. potíží s druhými (5)
Volnost v aktivitách
Pomoc rodiny (1, 4)
Služby, pomoc personálu Ch. b. (4, 5)
Vůle být aktivní (4, 5)
Životní cíl být tu pro druhé (5)
Samostatnost v rozhodování
Nátura, schopnost myslet (1)

Respondenti využívají, přijímají jako pomoc při omezení své soběstačnosti
Fyzická soběstačnost
<i>Využívání služeb, personálu Ch. b.</i>
Úklid (1, 2, 3, 4)
Donáška jídla (1, 2, 3)
Osobní hygiena (2, 3)
Nákupy (2, 3)
Náročnější opravy v bytě (4)
Přijímání pomoci od rodiny
Nákupy (1, 2, 3)
Donáška jídla (2, 3)
Osobní hygiena (2, 3)
Úklid (2)
Praní (2)
Řízení auta (4)
Stěhování nábytku (4)
Výhledově: změna služby (4)
Jiné zdroje pomoci, motivace
Vůle nepoddat se zdr. potížím (1, 3)
Humor (1, 4)
Srovnávání zdr. potíží s druhými (3)
Technické pomůcky, vozík (1)

8 Interpretace získaných dat

Z výsledků analýzy není možné srovnávat respondenty v tom, nakolik se cítí autonomní v konkrétních oblastech, nebo kolik a jaké pomoci se jim přesně dostává. Mohou ale poskytnout informace k tomu, co všechno by bylo nutné v tomto ohledu ještě zvážit.

Každý z respondentů se potýká s různou mírou zdravotních potíží. Z objektivních důvodů jeden může to, na co druhý nestačí, a naopak (respondent 4 si může vyjít na procházku, zatímco respondent 3 toho není schopen ani s použitím invalidního vozíku). To, co respondenti považují za důležité ve vnímání vlastní volnosti, se někdy může zdát rozdílné jen zdánlivě. Ukažme si to na příkladu respondentů 4 a 2. Respondent 4 vyjadřuje svoji volnost („*to svoje gró*“) jako to, že může, když chce, opustit svůj byt a podívat se do města, co je nového. Podobně to ale vnímá i respondent 2, rozdíl je jen v tom, že svůj „*celé svět*“ má na balkoně. Také mu jde ale o to, aby „*měla přehled trochu co se děje venku*“. S mírou zdravotního handicapu roste i potřeba pomoci okolí. Volnost v některých aktivitách je podmíněná pomocí z vnějšku - zejména rodiny (1, 4), technických a zdravotnických pomůcek (1, 5) či asistenci personálu (4, 5). Bez pomoci druhých by se tyto aktivity nejspíše neobjevily v kategorii: Vnímá se jako autonomní.

Je to právě příjem pomoci, kde je možné analyzovat individuální projevy osobní autonomie. Respondenti přijímající pomoc rodiny (2, 3) ji využívají jen do té míry, dokud neobtěžují, a zbytek péče svěřují do rukou profesionálů. Respondenti (1, 4) rodiny využívají jen v úkonech, které si nevyžadují pravidelnost. Respondenti 4 a 5 deklarují naopak snahu rodině pomoci. Respondent 2 by rodině také rád pomohl, finanční možnosti mu to ale neumožňují. Respondenti (1, 2, 3, 4) odmítají půjčit si peníze. V hospodaření s penězi si počínají rozvážně (1, 5) nebo jsou ochotni, nuceni se uskromnit (2, 3). Dva respondenti (2, 3) zmiňují problémy se zaplacením služeb, které nezbytně potřebují. Jsou to zároveň ti, kteří jsou na pravidelné péči personálu v Ch. b. závislí. Technické vybavení v Ch. b. pro ně představuje další obtíže. Respondent 4 zmiňuje potřebu pravidelné zdravotnické služby a do budoucna uvažuje o změně zařízení. Větší závislost na péči nebo odchod do domova seniorů naopak neakceptuje s ohledem na svou nezávislost respondent 1.

Respondenti také v různých souvislostech poukazují na svoji vůli čelit nevyžádaným změnám, které je postihly. Do jisté míry je možné rozlišit, s čím své

odhodlaní spojují, ať už je to vůle nevzdat se omezením fyzické soběstačnosti (1, 3), odhodlání udělat všechno to, na co ještě fyzicky stačí (2), nebo být aktivní pro druhé (5). Vůle z jedné části odráží jejich fyzické možnosti, na druhou stranu odkazuje i na jejich strategii, jak se vyrovnat se změnami, které se stářím přichází. Z části reflektuje i jejich životní zkušenost a postoj.

Na osobní strategii respondentů, jak si udržet svoji autonomii nebo jak se vypořádat s její ztrátou, má vliv velké množství skutečností, zmíním některé z nich, které jsem při analýze rozhovorů zaznamenal: zdravotní omezení, prostředky snižující negativní dopady zdravotních omezení, finanční situace, vztahy s druhými, ochota druhých pomoci, ochota pomoc přijmout, odhodlání, individuální vnímání autonomie, schopnost přizpůsobit se změnám, životní strategie a další. Nakonec je třeba dodat, že odpovědná pomoc druhých autonomii jednoho neumenšuje. Naopak, do velké míry je podmínkou jejího zachování v mnoha důležitých oblastech.

ZÁVĚR

Ve své práci jsem teoreticky vymezil některé znaky modernity a naznačil, v jakých ohledech souvisí s problematikou stáří a stárnutí. Upozornil jsem na některé negativní jevy, které pozici starého člověka v soudobé společnosti znevýhodňují. Podrobněji jsem se zabýval problémem autonomie ve stáří a vlivy, které nezávislost seniorů podporují, nebo naopak umenšují. V závěru teoretické části jsem také naznačil, jak tyto změny reflektuje systém poskytování sociální péče a pomoci. Poslední kapitolou byl stručný popis konkrétní sociální služby Chráněné bydlení v Domově seniorů POHODA Chválkovice, p.o. To bylo účelné z toho důvodu, že jsem zde také realizoval svůj výzkum zaměřený na vnímání autonomie seniorů.

Při realizaci empirické části jsem se musel vypořádat s řadou obtíží, které s sebou přináší metoda získání dat nestrukturované interviu. Jako největší problém se ukázala analýza dat. Na druhou stranu to jen potvrdilo skutečnost, že na problém autonomie je třeba nahlížet z mnoha úhlů. Ve strategiích zachování autonomie i ve strategiích překonání její ztráty se mezi respondenty často objevovaly odlišné přístupy. Některé z nich se mi podařilo zaznamenat. Ze získaných dat se také ukázala důležitost odpovědné pomoci, jež zahrnuje všechny složky, které se na ní účastní – tedy stát, konkrétní instituci, rodinu i jedince samotného. Patrné to bylo zejména u respondentů, kteří byli z objektivních důvodů odkázaní na péči druhých. K tomu, aby se člověk mohl svobodně rozhodnout v otázce příjmu pomoci, je důležité, aby tato možnost nebyla pouze iluzorní, ale měla své systematické zázemí a podporu. S tématem osobní autonomie tedy úzce souvisí (zdánlivě vzdálené) téma vzájemné solidarity ve veřejném sektoru.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A ZDROJŮ:

- Bajer, P. (2004) K domovu důchodců neexistuje alternativa. *Sociální práce/ Sociální práce, c.2, s.2-6.*
- Bauman, Z. (2004). *Individualizovaná společnost.* Praha: Mladá fronta
- Bauman, Z. (2001) *Svoboda.* Praha: Argo
- Bauman, Z. (2002). *Tekutá modernita.* Praha: Mladá fronta
- Bauman, Z. (1995). *Úvahy o postmoderní době.* Praha: Sociologické nakladatelství
- Beck, U. (2004). *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně.* Praha: Sociologické nakladatelství
- Giddens, A. (1998) *Důsledky Modernity.* Praha: Sociologické nakladatelství
- Giddens, A. (1999) *Sociologie.* Praha: Argo
- Haškovcová, H. (2010) *Fenomén stáří.* Praha: Havlíček Brain Team
- Keller, J. (2007) *Dějiny klasické sociologie.* Praha: Sociologické nakladatelství
- Keller, J. (2004). Mezigenerační solidarita a krize systémů pojištění. In Sýkorová, D., Chytil, O. (Eds.), *Autonomie ve stáří: Strategie jejího zachování* (s.39-45), Ostrava: Zdravotně sociální fakulta OU.
- Kliment, P. (2004) Specifika vývojových úkolů v seniorském věku. In Sýkorová, D., Chytil, O. (Eds.), *Autonomie ve stáří: Strategie jejího zachování* (s.238-243), Ostrava: Zdravotně sociální fakulta OU.
- Langmeier, J., Krejčířová, D. (1998) *Vývojová psychologie.* Praha: Garada publishing
- Matýsková, D. (2004) Nedobrovolná ztráta autonomie u seniorů. In Sýkorová, D., Chytil, O. (Eds.), *Autonomie ve stáří: Strategie jejího zachování* (s.46-52), Ostrava: Zdravotně sociální fakulta OU.
- Miovský, M. (2006), *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu* Praha: Grada Publishing
- Příhodová, A. (2004) Autonomie seniorů pohledem sociálních pracovníků. In Sýkorová, D., Chytil, O. (Eds.), *Autonomie ve stáří: Strategie jejího zachování* (s.78-89), Ostrava: Zdravotně sociální fakulta OU.
- Stuart-Hamilton, I. (1999) *Psychologie stárnutí.* Praha: Portál
- Sýkorová, D. (2004) Autonomie očima seniorů. In Sýkorová, D., Chytil, O. (Eds.), *Autonomie ve stáří: Strategie jejího zachování* (s.93-122), Ostrava: Zdravotně sociální fakulta OU.

Sýkorová, D. (2007) *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství

Šelner, I. (2004). Úloha rodiny v péči o seniory – realita a prognózy. *Sociální práce/ Sociální práce*, c.2, s.12-20.

Švancara, J. (1979) *Psychologie stárnutí a stáří*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně

Reichel, J. (2009) *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Garada Publishing

Vidovičová, L. (2008) *Stárnutí, věk a diskriminace: nové souvislosti*. Brno: Masarykova Univerzita

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

DDOL (2007): Domov seniorů POHODA Chválkovice, příspěvková organizace [on-line]. Dostupné 15.4.2011 z <http://www.ddol>.

Mareš, P. (1998). Senioři a politika. *Sociologický časopis*, c.3, s.321-337 [on-line]. Dostupné 12.4.2011 z <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/75-sociologicky-casopis-3-1998/1336>

Kubalčíková, K. (2006). Expertíza pro cílovou skupinu senioři. [on-line]. Dostupné 18.3.2011 z www.socialnipece.brno.cz/useruploads/files/expertiza_-_senioři.doc

MPSV (2011): Důchodová reforma [on-line]. Dostupné 12.4.2011 z <http://www.mpsv.cz/cs/10450>

MPSV (2008): Příprava na stárnutí v České republice [on-line]. Dostupné 10.4.2011 z <http://www.mpsv.cz/cs/2856>

Vohralíková, L., Rabušic, L. (2004): Čeští senioři včera, dnes a zítra [on-line]. Dostupné 1.4.2011 z http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_149.pdf

Vidovičová, L., Rabušic, L. (2003): Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti [on-line]. Dostupné 14.4.2011 z <http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vidrab.pdf>

Sokačová, L., Králíková, A., Vávra, M., Vychtrlová, L. (2005): Reprezentace seniorů a senierek v médiích [on-line]. Dostupné 18.4.2011 z http://aa.ecn.cz/img_upload/8b47a03bf445e4c3031ce326c68558ae/Reprezentace_senior__a_senierek_v_m_di_ch_3.pdf

Kocáb, M. (2010): Média a senioři [on-line]. Dostupné 18.4.2011 z <http://www.vlada.cz/cz/ppov/rlp/vybory/proti-diskriminaci/memorandum-media-a-seniori-73570/>